

ІТАЛІЙСЬКІ КОЛОНІЇ НА ПІВНІЧНІМ ПРИЧОРНОМОР'Ю XIII–XV ВІКІВ

Два з половиною віки існування італійських колоніальних володінь на північних берегах Чорного та Озівського морів, це один із найцінніших своєю культурною вагою моментів у довгім та барвистім історичнім життю цих берегів, що входять у склад Степової України та Криму. Речові пам'ятки доби італійської культурної й політичної зверхності в Причорномор'ї, правда не дуже-то численні, що збереглися ще, а також письменні джерела італійського, грецько-візантійського, тюрксько-татарського та іншого походження, що дійшли до наших днів, дають змогу досить докладно дослідити окремі моменти історичного періоду, що нас цікавить, і скласти загальний нарис розвитку, розцвіту та повільного упадку італійської колоніальної імперії в межах та по сусідству Степової України. І дійсно ми бачимо, ще з кінця XVIII ст[оліття], коли в зв'язку з відродженням культурних форм життя на Причорномор'ю збільшився науковий інтерес до минулого цих місцевостей і стало можливим їх дослідження археологічне й суто історичне, з'являються праці італійців – Формалеоні, з його «Історією мореплавства по Чорнім морі»¹, Одеріко, який вперше дав нарис генуезьких володінь у Криму на підставі студійованих ним на місцях епіграфічних даних (в «Lettere ligustiche»)², польського архієпископа Богуша-Сестренцевича, з його загальним оглядом долі Криму («Histoire de la Tauride»)³, а також низки російських та чужоземних подорожників-археологів, починаючи з Вакселя (Ізображення різних пам'яток древности, найденных на берегах Черного моря, 1801 р[ік])⁴ та Палласа⁵, й продовжуючи Сумароковим⁶

¹ Мовиться про видання: Formaleoni V.A. *Storia filosofica, e politica della navigazione, del commercio e delle colonie degli antichi nel Mar Nero*. Vol. I. Venezia. 1788. 303 p.; Vol. II. 1789. 401 p.

² Мовиться про видання: Oderico G.L., abb. *Lettere ligustiche, ossia, osservazioni critiche sullo stato geografico della Liguria fino ai tempi de Ottone el Grande: con le memorie storiche di Caffa, ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da'Genovesi, e spiegazione de' monumenti Liguri quivi esistenti*. Bassano. 1792. 214 p.

³ Мовиться про видання: Siestrzeńcewicz-Bohusz S. *Histoire De La Tauride*. T. I. Brunswick. 1800. 395 p.; T. II. 368 p.

⁴ Мовиться про видання: Ваксель Л.С. *Изображения разных памятников древности, найденных на берегах Черного моря принадлежащих Российской империи. Снятые с подлинников в 1797-м и 1798-м годах, с приложе-*

та Муравйовим-Апостолом⁷. Щоправда, праці ці давали лише часткові й часом непевні результати в справі вивчення складного процесу італіанізації Причорномор'я, проте початок ними положений викликав низку творів, що їх було написано і на підставі нових матеріалів, й до них вжито досконаліших метод історичного досліджування.

Таким чином з'являються з 30-их років XIX ст[оліття] праці Н.І. Надеждіна (у «Вѣстнике Европы» Каченовського)⁸, Н.Н. Мурзакевича перша спроба загальної «Історії генуезських поселень вь Крыму» (1837 р[ік])⁹, що не зовсім задовольняла вимог свого часу, а тепер уже зовсім перестарілася, і праці більше детального, глибокого й до цього часу цінного характеру славних творців наукової історії Причорномор'я В.І. Григоровича (окремі уваги й спостереження, розкидані в окремих статтях, а тепер зібрані в «Собрании сочинений»)¹⁰, В.Н. Юргевича (коментарі до написів італійських колоній й до їх статутів)¹¹ і особливо Ф.К. Бруна; капітальна двохтомова праця його

нием географической карты тех мест, где оные памятники обретенны с древними наименованиями. Санкт-Петербург. 1801. 8 с. + 15 л. илл.

⁵ Вірогідно, мовиться про німецькомовне видання праці П. Палласа: Pallas P.S. *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthaltschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794.* Bd. 1. Leipzig. 1799. 516 S.; Bd. 2. 1801. 537 S. Проте не виключено, що Є. Загоровський згадав тут англomовний переклад «Подорожі»: Pallas P.S. *Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire, in the Years 1793 and 1794.* Vol. I. London. 1812. 552 p.; Vol. II. 523 p.

⁶ Мовиться про видання: Сумароков П. *Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С историческим и топографическим описанием всех тех мест.* Москва. 1800. 238 с.; Сумароков П. *Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду.* Ч. I. Санкт-Петербург. 1803. 226 с.; Ч. II. 1805. 244 с.

⁷ Мовиться про видання: Муравьев-Апостол И.М. *Путешествие по Тавриде в 1820 году.* Санкт-Петербург. 1823. 337 с.

⁸ Мовиться про видання: Надеждин Н.И. *О происхождении, существовании и падении Италиянских торговых поселений в Тавриде* // Вестник Европы. 1828. № 15. Август. С. 161–183; № 16. Август. С. 241–271; № 17. Сентябрь. С. 3–29; № 18. Сентябрь. С. 81–107; № 19. Октябрь. (Оконч.). С. 161–190.

⁹ Мовиться про видання: Мурзакевич Н. *История генуезских поселений в Крыму.* Одесса. 1837. 116 с.

¹⁰ Мовиться про видання: *Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1864–1876).* Издание Историко-филологического Общества при императорском Новороссийском университете под ред. М.Г. Попруженко. Одесса. 1916. 450 с.

¹¹ Мовиться про такі праці: Юргевич В. *Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 г.* // ЗООИД. Т. V. 1863. С. 629–836; Юргевич В. *Генуезские надписи в Крыму.* ЗООИД. Т. V. 1863. С. 157–177; Юргевич В. *Новые надписи генуезские* // ЗООИД. Т. VII. 1868. С. 274–282; Юргевич В. *Доне-*

«Чорномор'є»¹² містить низку монографій, що ніколи не втратять своєї ваги й що вивчають ті чи інші боки італійського періоду в історії Степової України й Криму.

Певна річ, що студювання італійських заморських володінь, які почали були, як ми бачимо, ще у XVIII ст[олітті] Формалеоні та Одеріко своїми працями, їх земляки повинні були продовжувати і в XIX ст[олітті]. Не перелічуючи окремих монографій, а також збірників архівних матеріалів, що їх було витягнуто з сховків метрополій чорноморських колоній Венеції та Генуї, зазначимо великі праці Канале, що дав у своїй тритомовій зводній праці «*Commentari storici della Crimea*»¹³ повний огляд долі італійської колонізації Чорномор'я й доповнив цю збірку новими даними в своїй чотиритомовій «*Nuova istoria della Repubblica di Genova*»¹⁴. З цих праць, незважаючи на деяку їх перестарілість (з огляду на те, що вони з'явилися в 50–60-их роках минулого століття), студювання італійської доби в історії Чорномор'я користає й до наших днів, вносячи потрібні корективи та доповнення, до капітального, що й досі залишається найкращим, – загального огляду історії італійської середньовічної торгівлі й колонізації, яким є слава праця Гайда (німецький оригінал «*Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*» 1879 р[оку]¹⁵, переклад на французьку мову з доповненнями автора 1885 р[оку]¹⁶)¹⁷. Певна річ, у таких високоавторитетних зводах з історії окремих італійських

сенія о поездке в Крым // ЗООИД. Т. IX. 1875. С. 397–402; Юргевич В. Две генуэзские надписи из Балаклавы // ЗООИД. Т. XI. 1879. С. 319–320.

¹² *Мовиться про видання:* Брун Ф. *Чорномор'є. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877 гг.)*. Ч. I. Одесса. 1879. 285 с.; Ч. II. 1880. 422 с.

¹³ *Мовиться про видання:* Canale M.G. *Delle Crimea, del suo commercio, e dei suoi dominatori, dalle origini fino ai dì nostri, commentari storici*. Vol. I. Genova. 1855. 386 p.; Vol. II. 481 p.; Vol. III. 492 p.

¹⁴ *Мовиться про видання:* Canale M.G. *Nuova istoria della repubblica di Genova: del suo commercio e della sua letteratura dalle origini all'anno 1797, narata ed illustrata con note ed inediti documenti*. Vol. I. Firenze. 1858. 472 p.; Vol. II. 1860. 688 p.; Vol. III. 1860. 390 p.; Vol. IV. 1864. 464 p.

¹⁵ *Мовиться про видання:* Heyd W. *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*. Bd. I. Stutgard. 1879. 604 S.; Bd. II. 781 S.

¹⁶ *Мовиться про видання:* Heyd W. *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*. T. I. Leipzig. 1885. 544 p.; T. II. 1886. 800 p.

¹⁷ Російський переклад двох розділів II тому праці Гайда, що їх присвячено розриву та загибелі італійських колоній в Криму та Приозів'ї, зробив Л.П. Коллі «Изв[естия] Тавр[ической] уч[еной] арх[ивной] ком[иссии]», вип[уск] № 52. *Мовиться про видання:* Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда: «История торговли Востока в Средние века» / Перевод Л.П. Колли // ИТУАК (год двадцать восьмой). № 52. 1915. С. 68–185.

міст-держав, як у Кречмайра в «Geschichte Venedis»¹⁸ або в працях із економічної історії Генуї (і зокрема історії Bancadis Giorgio) відомого Зівекінга¹⁹ та Манфроні²⁰ – історія італійської чорноморської колонізації збагатилася новими даними та цінними висновками. Але і із зробленого побіжного нарису ми бачимо, що вивчення італійського періоду в історії Причорномор'я досягло значного розвитку й дало цінні результати, особливо, коли додати низку монографій на окремі теми, що з'явилися в останні роки і яких ми торкнемося побіжно під час розгляду відповідних моментів у розвитку італійських чорноморських колоній²¹.

Перше ніж італійці оселилися стало на північному побережжі Чорного моря та в Приозів'ї, що припадає на XIII ст[оліття], дуже довгий час представники окремих міських республік Італії відвідували ці береги з торговельним завданням й дедалі ці відвідини ставали все частішими. Повстання цих торговельних зв'язків італійських приморських міст із далеким Чорним морем зв'язане з тими складними торговельними та політичним інтересами, які об'єднували Аппенінський та Балканський півострови в часи раннього середньовіччя. Зверхність Візантії, цеї спадкоємиці Римської імперії, й далі поширювалася до XI століття на Полудневу Італію, а політичний та культурний вплив цеї, ще повної сил у ті часи, країни був значний й на півночі Аппенінського півострова. Спільна боротьба з арабською навалюю на північні побережжя Середземного моря, що загрожувала повним знищенням культури італійських комун, що саме зароджувалася, і їх торговельним зв'язком, об'єднувала сили цих комун, в першу голову Венеції – з силами Візантії, що не менш від Італії терпіла від сарацинської експансії. Та й інша опільна небезпека об'єднувала в XI ст[олітті] Візантію з Венецією: це була молода держава норманів у Полудневій Італії, що саме виросла тут і не тільки поглинула останки візантійських володінь, які тут

¹⁸ Мовиться про видання: Kretschmayr H. *Geschichte von Venedig*. Bd. I: Bis zum Tode Enrico Dandolo. Gotha. 1905. 524 S. Bd. II. 1920. 702 S.

¹⁹ Мовиться про видання: Sieveking H. *Studio delle finanze genovesi nel Medio-evo e in particolare sulla Casa di S. Giorgio // ASLSP*. Vol. 35. Parte 1–2. Genova. 1905, 1906. 392 p.

²⁰ Мовиться про видання: Marengo E., Manfroni C., Pessagno G. *Il Banco Di San Giorgio. L'antico Debito Pubblico genovese e la Casa di S. Giorgio. La Marina di Genova. S. Giorgio e i Possedimenti coloniali e di Terraferma. Il Palazzo della Società e le sue dipendenze. Con 128 illustrazioni ed una tavola*. Genova. 1911. 556 p.

²¹ Велика праця A. Schaube, *Handelsgeschichte der romanischen völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge* (1906) лише в дуже малій мірі торкається італійської торгівлі в Чорномор'ї й ще в меншій італійської колонізації на побережжі Чорного моря. Мовиться про видання: Schaube A. *Handelsgeschichte der romanischen völker des Mittelmeergebiets bis zum ende der kreuzzüge*. München–Berlin. 1906. 816 S.

існували, але й почала загрожувати балканським землям Візантії, а це тягло за собою небезпечні наслідки для адриатичної торгівлі Венеції, яка дедалі все поширювалася. Ми бачимо, що союзна умова, зложена 1082 р[оку] між Візантією та її недавньою підданицею Венецією з метою боротьби проти спільного ворога Роберта Гвіскара (володаря Полудневої Італії), не тільки потверджувала попередні торговельні привілеї венеціанців під час їх перебування й торгівлі в Царгороді (Константинополі), але віддавала венеціанцям окрему частину столиці Перу, надавши їй венеціанське самоврядування. Вільна від мита торгівля венеціанців у всіх володіннях Візантійської імперії, що її встановив договір 1082 р[оку] і потвердили дальші привілеї 1147 та 1187 років, відкривала перед венеціанською ініціативністю широку арену діяльності, яка повинна була поступово поширюватися і на береги Чорного моря. Очевидно, в зв'язку з цим потягом венеціанців до використання багатств не тільки чорноморських берегів, але й районів Наддніпрянської України, що тяжить до тих берегів, стоїть відома згадка²² в «Слові о полку Ігореві». Тут серед інших чужоземців, які вихваляли в Києві перемогу князя Святослава Всеволодовича над половцями 1184 року, згадується і «венедичей», а під цєю назвою у слов'ян (насамперед – західних) розумілися венеціанці.

Але майже з самого початку своєї жвавої торговельної діяльності в межах Візантійської імперії Венеція зустріла собі суперників в особі низки інших італійських міст, які почасти також були зв'язані з Візантією політичною залежністю, почасти ж тяжіли до багатих ринків Близького Сходу або «Леванту» – за італійською термінологією. Одним із міст першого типу, до того ж полуднево-італійських, було Амальфі, що входило один час у склад Неаполітанського Льонгобардського герцогства, але зберегло, скоріш, номінальну, залежність від Візантії ще в XI ст[олітті]. Ця номінальна залежність у зв'язку з досить мирними відносинами з грозою Середземного моря сарацинами, були факторами, які полекшували для завзятих мешканців Амальфі ту роль посередників між східною та західною половинами Середземного моря, що її вони так успішно грали в X та XI століттях²³. Певна річ, амальфітяни подбали не тільки міцно осісти в столиці Візантії, де у них був свій квартал з церквами та монастирями, але користуючися з привілеїв, що їм їх надали візантійські базилевси, поширили свої торговельні операції й на підвладні Візантії береги Чорного моря. От чому ми зустрічаємо згадки на середньовічних портоланах про «порт амальфітян» в околицях сучасного Сухума, що його було засновано мабуть в XI ст[олітті].

²² Про це див[іться] тлумачення Бруна в «Чорномор'є» т. I, с. 270, що спростовує скептичне ставлення Heyd'a, *Geschichte des Levantehandels*, I, с. 328.

²³ Schaubе, *Handelsgeschichte*, с. 30–35.

Проте значного розвитку торговельна діяльність мешканців Амальфі в Причорномор'ї не набрала, певна річ, у зв'язку з недовгим часом розцвіту торгівлі цього міста взагалі.

Амальфі не могло довго зберігати своє видатне торговельне становище в Леванті через ті політичні удари, що наприкінці XI століття та в 30-их роках XII спадали на нього, як з боку норманських герцогів, що намагалися об'єднати всю Полудневу Італію, так ще в більшій мірі з боку щасливих торгових конкурентів серед італійських приморських міст. Особливо тяжкого удару завдала Амальфі Піза, що якраз розцвітала за доби хрестових походів і що 1135 року знищила основу сили Амальфі – його флоту²⁴. Щоправда, ми бачимо амальфійський квартал у Царгороді й пізніш в добу латинської імперії, але роля цього полуднево-італійського піонера в торгівлі з Левантом була вже відіграна. Його місце в Леванті взагалі і в Чорномор'ї зокрема займають щасливі суперники, вже відома нам Венеція та нові Піза й Генуя.

Поява венеціанської торгівлі на берегах Чорного моря та її швидке зростання не могли не викликати заздрощів і не збудити бажання конкуренції з боку тих міст Західньої Італії, які також стали прагнути – Генуя вже в середині XI ст[оліття], а Піза наприкінці його – взяти діяльну участь у Левантській торгівлі²⁵. Значну ролю в розвитку взагалі всеї італійської торгівлі з Левантом відіграли, як відомо, хрестові походи, що користали з ресурсів італійської високорозвиненої міської культури й діставали ідеологічний провід з боку італійських же політичних діячів. Повстання низки «франкських володінь» у Сирії, що її відвоювали у «невірних», привело до того, що тут заснувалися у вигляді факторій представники головних приморських центрів Італії, а саме Венеції, Генуї й Пізи. А це засновання неминуче вело до торговельної конкуренції та до збройних сутичок між конкурентами. В першій хрестовій поході брали енергійну участь генуезці; вони спорядили ескадру в 12 галер, і це завдяки їх тяжким гарматам було здобуто фортеці Антіохії та Єрусалиму, які було закріплено низкою нових експедицій²⁶. Участь цю було винагороджено низкою феодин та торговельних привілеїв, що викликало заздрість та ворожість венеціанців та пізанців. Сутички, що тут виникали, повинні були відбуватися і в інших частинах Леванту, і між ними і на Чорнім морі. Тут відіграла переважану ролю в торгівлі Венеція, і це повинно було викликати спроби відсталих конкурентів здобути перемогу над нею. Ми бачимо, як і Генуя, й Піза намагаються використати ту ворожість, яку виявляє візантійська влада до Венеції, значіння якої так надмірно збільшилося. Візантія була зацікавлена в помочі як проти венеціанців, що ставали дедалі все неприємнішими

²⁴ Heyd, *Geschichte des Levantehandels*, I, с. 207–208.

²⁵ Schaube, *op[us] c[itatum]*, с. 57, 58, 64–65.

²⁶ Canale, *Nuova istoria da Genova*, I, с. 99–107.

сусідами, так і проти полуднево-італійських норманів, з енергійним королем Роджером II на чолі, що й далі загрожували цілості її балканських володінь; через те вона охоче пішла назустріч ворогам Венеції – Генуї й Пізі в їх домаганнях поширити свою левантську торгівлю й на береги Чорного моря. Щоправда і тепер не могла затертися у відносинах між візантійськими імператорами та генуезько-пізанськими володарями релігійна та національна антипатія, яка й раніш, і тепер визначала взаємини греків та «латинян»; до того ж згадки про попередні сутички в добу першого хрестового походу підтримувалися вражіннями новими, але такими ж малоприємними. Проте спільні інтереси поволі брали гору над цими почуваннями, й ми бачимо, як спочатку Піза, а потім і Генуя, міцно осідають у Царгороді. Тут вони починають торговельну, а часом і збройну з своїми конкурентами – венеціанцями і мають завсіди постійну підтримку з боку візантійців, що дуже охоче нацьковували «франків» одних проти одних. Низка трактатів, що надавали торговельні привілеї, як генуезцям, так і пізанцям, доводить до договору 1169 року, якого склали енергійний імператор Мануїл Комнен та генуезький посол Аміко де Мурта²⁷. В цьому договорі, крім звичайних формул оборонно-наступного союзу між Генуєю та Візантією, знаходимо ще надання Мануїлом генуезцям окремого місця для перебування їх поблизу Царгорода (*trans Constantinopolim*), низку митних пільг та надання права генуезьким судам заходити в усі порти візантійські за винятком двох, умовно на час зачинених, а саме «Россії та Матрахи». Таким чином ми знаходимо в цьому договорі (що його було потверджено 1170 року) перші точні вказівки на право генуезців плавати по Чорному морю й заходити в усі візантійські порти, які Візантія мала й на північному побережжі Чорного моря, за винятком двох вищеназваних. Ці два порти, як через назви свої, так і через причину їх виключення із загального числа портів, звертали на себе увагу вчених, що досліджували італійську добу Причорномор'я. Коли Матраха – перше з цих міст, такі авторитети, як Гайд і Брун однодушно ототожнюють з Таматархою, про яку згадує Константин Порфірородний, та Тмутороканню руських літописів, пристосовуючи положення цього міста на сучасну Тамань, то питання про положення «Россії», що її не раз згадується у візантійських джерелах, досі не розв'язане й викликає суперечки. В той час як Брун схиляється до ототожнення «Россії» з старовинною Пантікапеєю або Боспором, що після підбиття її Руссю в X ст [олітті] дістала назву Корчева (сучасна Керч), Гайд хоче шукати «Россію» в гирлі Дону, зв'язуючи з нею осаду, яка згадується на італійських мапах, і яку відомо під назвою *Casale dei Rossi*. Переходячи до причин, які спонукали візантійців виключити ці два міста з числа портів, відкритих для генуезької торгівлі, дослідники однодушно бачать їх у бажанню Мануїла монополізувати за грецькими

²⁷ Heyd, *op[us] c[itatum]*, I, с. 208–232; Canale, *op[us] c[itatum]*, I, с. 310–321.

купцями експлуатацію багатючих рибних промислів Озівського моря²⁸.

Отже, генуезцям удалося досягнути урочистого закріплення за собою права мореплавства та торгівлі у візантійських володіннях в Чорномор'ї, а це ставило їх у краще становище, порівнюючи з їх венеційськими суперниками. До того ж, на них незабаром спав гнів честолюбного імператора Мануїла Комнена, що мріяв про відновлення колишнього панування Візантії в Італії та на берегах Адріатики. Вигнання всіх венеційців за кордони Візантії й довгочасна перерва обопільної торгівлі між Венецією та греками поставили на деякий час обох суперниць Венеції – Геную та Пізу в особливо сприятливе становище. Проте воно тривало недовго. В зв'язку із заколотами, що відзначили закінчення династії Комненів і привели до погромів, заподіяних італійським осадом у Царгороді, виник розрив і між генуезцями та пізанцями, з одного боку, й візантійцями, з другого. Лише зміна на візантійському престолі династії Комненів династією Ангелів привела до відновлення мирних відносин – спочатку з Венецією, а трохи пізніше із Пізою та Генуєю. Ці відносини було закріплено дипломом, який надав венеційцям імператор Олексій III 1199 р[оку] і де він потверджував венеційські торговельні привілеї, а серед них і право торгівлі по берегах Чорного моря, можна гадати, і по північних²⁹. Можна припустити, що в зв'язку з відновленням добросусідських відносин між Візантією та Пізою наприкінці XII ст[оліття], громадяни пізанські також одержали право відвідувати візантійські володіння на берегах Чорного моря. З цього права пізанці скористали для торговельних операцій і оддалік від північного берега Чорного моря, на Україні: 1248 р[оку] славний мінорит Іоанн до Пляно Карпіні, переїзжаючи через Київ, зустрічає там разом із венеційцями і пізанських купців³⁰.

Отже, на початок XIII ст[оліття], як ми бачимо, береги Чорного моря, зокрема північні береги його, відвідують представники всіх трьох італійських міст-республік: Венеції, Генуї й Пізи. Тоді в руках їх зосередилася, завдяки хрестовим походам та розвитку міжнародної торгівлі, який вони викликали, вся економічна взаємодіяльність Заходу Європи та Сходу, й то не лише Близького Леванту, але й Середнього до Персії й Туркестану включно. Ця взаємодіяльність в силу

²⁸ Гайд, [opus] с[itatum], I, с. 225–228. Брун, Черноморье, ч. I, с. 272, ч. II, с. 320–328. Кулаковский, Прошлое Тавриды, с. 93, 1914 р. *Мовиться про видання: Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды: Краткий исторический очерк с 3-мя картами, 7-ю рисунками на таблицах и 10-ю в тексте.* Киев. 1914. 154 с.

²⁹ Брун, Черноморье, ч. I, с. 271–272; Schaube, Handelsgeschichte, с. 238–239 (він припускає торгівлю венеційців із пізанцями і в заборонених для генуезців портах Таматарсі та «Россії», с. 257).

³⁰ Брун, Черноморье, I, с. 274–276.

свого зростання не могла задовольнятися тимчасовими зв'язками й повинна була привести до появи опорних пунктів та цілих територій, освоєних державною владою тої чи іншої з італійських міських республік.

Питання про час повстання італійських колоніальних володінь на північному побережжі Чорного моря з давніх часів викликало суперечки серед дослідників. Канале, йдучи (як до речі, й Карамзін) за малокритичним Сестренцевичем, гадає, що генуезці заснували свої колонії в Тавриді та Приозів'ї ще на початку XII ст[оліття], і він зв'язує появу їх із умовами, які склали нібито генуезці з половцями, а половці панували над північним Причорномор'ям³¹. Варт уваги той факт, що сучасник Сестренцевича Одерико, який більш критично ставився до джерел, – не вважав можливим пристосувати заснування головнішого з генуезьких оселищ в Криму – пізніш такої славної Кафи, до часів раніших, аніж середина XIII століття; цю свою гадку він базував на свідостві візантійського хроніста Григори³². Це свідоство, як взагалі й все питання про початок італійської колонізації в Криму, докладно проаналізував у своїй капітальній праці Гайд. Висновки цього автора з деякими застереженнями прийняли й такі компетентні дослідники, як Брун; ці висновки увійшли в новіші узагальнюючі праці³³. Але перш ніж перейти до детального розгляду окремих моментів італійської колонізації на північних берегах Чорного та Озівського морів, треба спинитися на тих загальних всесвітньо-історичних явищах, які зумовили можливість розвитку італійської культури тут саме.

Ми бачимо, як хрестові походи, що були складним взаємодіянням економічних, політичних та культурних факторів, привели до встановлення міжнародної торгівлі, її поступового зосередження в руках двох головніших італійських торговельних республік Венеції та Генуї. Високе економічне значіння цього явища полягає не тільки у встановленню постійних торговельних зносин між цими італійськими «владарками морів» та країнами Сходу, але й у встановленню таких же постійних (переважно морських) зносин між цими світовими центрами і країнами Західної та Північної Європи³⁴. Дедалі все більш

³¹ Canale, Della Crimea, I, с. 139, 158; його ж, Nuova istoria di Genova, I, с. 310–311; II, с. 158–160, порів[няйте] Мурзакевич, История генуезских поселений в Крыму, с. 6, примітка.

³² *Мовиться про працю Никифора Григори – «Історія ромейв», яка охоплює період від 1204 по 1359 р.*

³³ М. Грушевський, Історія України-Руси, IV, с. 250–256. *Про історію італійської колонізації Північного Причорномор'я див.:* Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Видання друге, розширене. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ–Львів. 1907. С. 297–304.

³⁴ Кулишер, Еволюція прибули с капітала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе, т. I, с. 169–184, 1906 р. *Мовиться про*

розвивалися розміри торговельних операцій цих міських республік, а це привело до шукання нових ринків і нових торговельних шляхів. Мирне впровадження італійських і особливо венеціанських купців в життя Візантійської імперії, приводячи до частих конфліктів, що виникли не тільки на ґрунті релігійно-національних антипатій, але й через економічні антагонізми, перейшло на початку XIII ст[оліття] у відвертий конфлікт західно-європейського світу з візантійським. Цей конфлікт, що виявився у славнім IV хрестовім поході й закінчився захопленням Царгорода, привів, за увагою Шаубе, до закріплення того економічного панування, яке романські народи, і у першу голову італійці, здобули на берегах Боспора шляхом створення політичної влади у вигляді Латинської імперії³⁵.

Повалення Візантійської імперії й утворення на її місці тої типово-феодальної федеративної держави, якою була Латинська імперія, було в першу чергу результатом потягів і обчислень венеціанців, із славним Генріхом Дандоло на чолі, й привело до ще більшого зміцнення значення «республіки св[ятого] Марка» в Леванті. Поділ володінь колишньої Візантійської імперії між переможцями віддав у руки Венеції значну частину здобичі, недурно ж наставлений у Царгороді Podestà, представник дожа, зветься Dominator quartue partis et dimidiaie totus imperii Romaniae³⁶. Проте в складі цієї здобичі ми не бачимо міст, що лежать на північному побережжі Чорного моря і що до катастрофи 1204 року й далі входили в склад Візантійської імперії. Причину такого явища Гайд бачить у фактичнім малім зв'язку цих грецьких міст (як Херсонес, Сугдея) з Царгородом до повалення Візантії, а також у недооцінці венеціанцями того всесвітньо-торговельного значіння, яке ці міста повинні були дістати для зносин із країнами Середньої Азії по тім, як Крим увійшов у склад Монгольської держави³⁷. Проте нема ніякого сумніву, що перевага Венеції в справах Латинської імперії повинна була повищити той уділ участі венеціанців у торгівлі, як з чорноморськими північними берегами, так і з прилеглим до них Hinterland'ом; недурно ж Пляно Карпіні, про якого ми вже згадували, зустрів у Києві й венеціанських купців, а другий мандрівник, мінорит Рубруквіс, скорше всього, якраз із венеціанськими купцями мав діла в Сугдеї, де приблизно за тих же часів (середина XIII ст[оліття]) один із членів родини славнозвісного венеціанського мандрівника Марко Поло мав купецьку контору³⁸. Таке

видання: Кулишер И.М. Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе. Т. 1: Период до восемнадцатого века. Санкт-Петербург. 1906. 676 с.

³⁵ Shaube, *Handelsgeschichte*, с. 260.

³⁶ Гайд, о[pus] с[itatum], I, с. 317.

³⁷ Гайд, о[pus] с[itatum], с. 328–329.

³⁸ Брун, *Черноморье*, I, с. 471–472; Гайд, о[pus] с[itatum], I, с. 331–332.

пануюче становище венеціанців на берегах Чорного моря, як взагалі в колишніх візантійських володіннях, не могло не відбитися негативно на інтересах інших італійських торговельних республік, які з давніх давен були конкурентами Венеції й через те стали на інші позиції щодо заміни Візантійської імперії Латинською, утвором, як ми бачили, венеціанської політики. Щоправда Піза, як менш небезпечна для Венеції суперниця, скорше з нею порозумілася щодо розподілу благ левантійської торгівлі, що ж до Генуї, то хоч після відвертої війни з Венецією і настав період мирного співробітництва в справі експлуатації багатств у Леванті, проте щирої приязні між цими двома суперницями в боротьбі за торговельну гегемонію в Європі бути не могло. Зовсім зрозуміла та солідарність в інтересах, яку ми бачимо на протязі всього піввікового існування Латинської імперії між Генуєю та запеклими ворогами цієї імперії, уламками Візантії – Нікейською та Трапезундською імперіями, а якраз Трапезундській імперії були підвладні в той час колишні візантійські володіння в Криму³⁹.

Внутрішні нелади, що були зв'язані з боротьбою між імперією Гогенштауфенів і об'єднаними навколо папства італійськими комунами, боротьбою, що особливо проявила себе в XIII ст[олітті], заважали Генуї до 60-их років виступити активно на боці візантійців, що боролися з ненависною латинською кормигою. Проте, коли на чолі Нікейської імперії став енергійний Михаїл Палеолог і запропонував через урочисте посольство до Генуї союз із ним для вигнання з Царгорода «латинського» імператора Балдуїна II, що ледве там тримався, то генуезці після деяких вагань, викликаних релігійними сумнівами, післали своїх уповноважених підписати цей союз. Таким чином 13 березня 1261 р[оку] було зложено в Німфеї (загороднім імператорським палаці в Малій Азії, біля Магнезії та Сард) славну умову, що стала кутнім каменем всеї пізнішої колоніальної імперії генуезців у Леванті й зокрема на північному побережжі Чорного моря. Ця умова, що її підписав з боку генуезців Гульєльмо Веконте та Гуарнеріо Джуліче, обіцяла генуезцям за збройну допомогу та грошову субсидію Михаїлові Палеологові в справі відібрання Царгороду широкі привілеї як територіяльного, так і торговельного характеру. За цєю умовою генуезці діставали факторії в столиці Візантії, Смірні та інших містах, а також і на островах Архіпелагу з островом Хіосом на чолі, і їм забезпечувалася монополія торгівлі на Чорнім морі із заборону їй для всіх «латинян», крім пізанців, що тоді були в приемних відносинах із Генуєю⁴⁰.

З моменту Німфейської умови й до самого кінця існування Візантійської імперії інтереси Генуї були тісно зв'язані з долею грецького царства на Боспорі, і Генуя, підтримуючи слабеньку імперію

³⁹ Гайд, *op[us] c[itatum]*, II, с. 159.

⁴⁰ Heyd, *op[us] c[itatum]*, I, с. 470–478; Canale, *Nuova istoria*, II, с. 137–150.

Палеологів, дуже покористувалася з свого привілейованого становища. Проте та монополія, яку генуезці застерігли собі за умовою 1261 року щодо чорноморської торгівлі, хоч і завдавала тяжкий удар недавнім володарям Леванту – венеціанцям, але була некорисна й небезпечна і для самих союзних генуезцям візантійців. От чому уже дуже швидко, 1265 року, в зв'язку з тимчасовим погіршенням добрих відносин між Генуею та Михайлом Палеологом, він відновив венеціанців у їх правах плавання через Дарданели та Боспор і в праві торгівлі на берегах Чорного моря⁴¹. Отже, ми бачимо, що після катастрофи, яка спіткала широкі завойовницькі пляни Венеції, пляни, що були зв'язані з існуванням Латинської імперії, ця «владарка морів» і далі грала видатну роль в чорноморській торгівлі, успішно конкуруючи з своїми постійними суперниками, генуезцями. Навпаки, третя з італійських морських республік, Піза, незважаючи на те, що вона зберегла свої права торгівлі на Чорнім морі, дедалі все більш та більш відходила на другий плян. Це було результатом загального упадку Пізи, до якого спричинилася як нещаслива для неї війна з Генуею, так і згубне для неї зміління Арно⁴².

Торгівля італійських морських республік у Чорнім морі, що її зміцнили, як ми бачили, події, зв'язані спочатку з існуванням Латинської імперії, а потім і з її загибеллю, дістала в цей же час, особливо з середини XIII ст[оліття], ширший розвиток; це трапилося в зв'язку з тими подіями світового характеру, які відігралися на рівнинах та степах східної Європи. Утворення в глибині Середньої Азії ще одної багатоплемінної держави, подібної до багатьох таких же попередніх держав, що виникла й швидко виросла через причини, скорше, економічно-географічні (висихання горової Середньої Азії й зв'язане з ним відкочування скотарських племен, що шукали собі вогких пасовищ на Заході) аніж політичного характеру⁴³, відбулася у 20-их роках XIII століття й на берегах Чорного моря. Вже експедиція авангарду армії Чінгізхана, що мала розвідочний характер, дійшла в початку 1223 року до Кримського побережжя й захопила тимчасово ту саму Сугдею, про велике значіння якої для італійської причорноморської колонізації нам доведеться багато говорити⁴⁴. Але лише уперта та плянова завойовницька політика низки Чінгізидів, починаючи з Батия, привела до повного здобуття всієї Східної Європи; в складі її було завойовано і Кримський півострів, і він надовго увійшов до складу Золотої Орди. Це включення північного побережжя Чорного моря

⁴¹ Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 170.

⁴² Гайд, I, о[pus] с[itatum], с. 519–520.

⁴³ Див[іться] наш «Очерк истории северного Причерноморья», ч. I, с. 1–2, 63×69. Одеса, 1922. *Мовиться про видання:* Загоровский Е. *Очерк истории северного Причерноморья*. Ч. 1. Одесса. 1922. 100 с.

⁴⁴ Брун, Черноморье, II, с. 133.

та Hinterland'у в одну з складових частин ще об'єднаної на протязі довгого часу світової Монгольської імперії, мало величезні економічні наслідки для життя як цих країн, так і земель Західної Європи. Старовинний торговельний шлях, що ще з часів Геродота та скитів проходив від берегів Чорного моря вглиб Середньої Азії, спустив у пізніші віки, через зміни малокультурних кочових народів у степах між Чорним та Озівським морями⁴⁵. Тепер його не тільки було відновлено, але й продовжено до центра Китаю, північна частина якого також належала Чингізідам. Використання цього великого східного шляху енергійними італійцями, що вже з давнього часу нав'язали торговельні зв'язки з північним Причорномор'ям, тепер, коли це Причорномор'я було під зверхністю тої ж самої влади, як і Персія (за доби Гулагідів), і Туркестан, і навіть передгір'я Індії, відкривало перед венеціанцями та генуезцями, що вели перед в економічному житті Європи, широкі перспективи⁴⁶. І справді, ми бачимо, як пильно прислухаються італійські торговельні діячі до оповідань, мандрівних францісканських ченців Карпіні та Рубруквіса, що подорожували до дворів Чингізидів, славного купця подорожника Марко Поло, і як швидко заходять вони в безпосередні зносини з найближчими до Чорного моря представниками монголо-татарської державної влади. Яко результат цих зносин повинен був з'явитися не тільки дозвіл вільної торгівлі підданцям італійських республік у землях, підвладних монгольським ханам, але й надання цими ханами або їх васаліями самим республікам права засновувати цілі факторії на берегах Чорного моря, підвладних зверхності Чингізидів. От той історичний процес, що повинен був привести й привів до середини XIII ст[оліття] до утворення початків італійської колоніальної імперії на берегах Чорного та Озівського морів.

Ми вже бачили, що за встановленою в історичній науці думкою, говорити про належність того чи іншого пункта на північному побережжі Причорномор'я італійським містам-республікам до часів упадку Латинської імперії навряд чи можливо. Гайд, пильно аналізуючи дані про заснування центра генуезьких володінь у Криму – Кафи, приходять до висновку, що це заснування не могло бути раніш 1261 року, коли завдяки Німфейській умові генуезці дістали міцну територіальну базу на Боспорі: їм було відступлено тоді частину Царгороду – Галату з Перою. Базуючися на них, генуезці могли сміливо колонізувати північне Причорномор'я⁴⁷. Відомості ж про венеціанців, що їх звістка про упадок Латинської імперії захопила в

⁴⁵ Див[іться] наш "Очерк", с. 11–13; Грушевський, Історія України-Руси, I, с. 278–280, 3-е вид[ання]. *Мовиться про видання:* Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. I: До початку XI віка. Київ. 1913. 648 с.

⁴⁶ Кулишер, Еволюція прибули с капітала, I, с. 184–189.

⁴⁷ Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 165.

Сугдеї, і про їх невдалу спробу прорватися через Дарданели⁴⁸, не можна, на нашу думку, тлумачити на користь існування тут венеціанської колонії, як це зрештою впливає і з усієї історії Сугдеї в XIII ст[олітті]⁴⁹.

Угрунтовання ґенеузької державности в Криму зв'язане насамперед з іменем Кафи. Це ім'я ми зустрічаємо вперше у візантійського письменника X ст[оліття] – Константина Порфірородного для визначення маленького укріпленого осідку, що виник на місці колишньої цвітучої колонії мілетців Теодосії; вона мала також алянську назву Абдарба⁵⁰. Широко відома стає ця колонія лише з того часу, коли тут міцно засіли ґенеузці, яких привабили географічні вигоди місцевости. Одна з найкращих приміських гаваней на північному побережжі Чорного моря, Кафа в грецькій, також Каффа в більш уживаній італійській транскрипції, своїм близьким положенням до Озівського моря найбільш відповідала тим широким перспективам середнеазійської та китайської торгівлі, яка в середині XIII ст[оліття] відкрилася енерґічним ґенеузцям⁵¹.

Про точну дату засновання ґенеузької Кафи нема ніяких даних у ґенеузьких джерелах; що ж до грецької хроніки Нікіфора Гріґори, то в ній це засновання зв'язується з наданням ґенеузцям, що тут оселилися, права збудувати факторію; право це надав їм якийсь «голова скитів». Цього «голову» Гайд досить переконуюче вважає татарським ханом, бо Гріґора звичайно вживав ім'я «скит» для визначення татар, і пристосовує це надання до Манґа-хана, наступника хана Берке, датуючи цю подію часом, близьким до 1266 р[оку]⁵². Що Кафа не могла бути заснована на багато часу пізніш 1266 р[оку], Гайд доводить, всупереч сумнівам Бруна, посилкою на той факт, що Кафінська колонія з ініціативи її консула Паоліно Дорії посилає 1289 року озброєні судна для визволення сірійського міста Тріполі, яке обложили сараціни. Щоб післати такі суда, кафінське оселище ґенеузців повинно було мати досить сили, і це потверджує, з другого боку, статут Кафи з 1290 року, що зберігся до наших часів з його дуже диференційованим уже комунальним ладом⁵³.

⁴⁸ Ibid[um], с. 158.

⁴⁹ Полканов, Судак (1926 г.), с. 13–16. *Мовиться про видання:* Полканов А.И. Судак (Сугдея – Сурож – Солдайя): исторический очерк и путеводитель по крепости. Симферополь. 1926. 52 с.

⁵⁰ Барсамов и Полканов, Феодосия, с. 2–8, 1927 р.; Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 158–159. *Мовиться про видання:* Барсамов Н.С., Полканов А.И. Феодосия: прошлое города и археологические памятники. Феодосия. 1927. 56 с.

⁵¹ Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 160.

⁵² Гайд, о[pus] с[itatum], II с. 160–165.

⁵³ Гайд, о[pus] с[itatum], II с. 165–166; Брун, о[pus] с[itatum], I, с. 276.

Такий був початок більш ніж двовікового існування Кафи як центра генуезької колонізації та торгівлі на Чорнім морі. Перші часи існування Кафи, відзначені швидким розвитком її торговельного значіння, були в той же час повні епізодів запеклої боротьби людно-сти Кафи із споконвічними ворогами генуезців – венеціанцями. Діставши, як ми вже знаємо, досить швидко після свого, здавалося, повного краху в Леванті, право торгівлі на Чорному морі, венеціанці не могли звичайно байдужо дивитися на зміцнення своїх конкурентів на берегах цього моря. Та майже безперестанна війна, якою наповнено відносини двох головних морських міст Італії наприкінці XIII та в XIV століттях, не могла не відбиватися на долі Кафи. Справді, ми бачимо, як у 1296 році венеціанський адмірал Соранцо, наблизившись до Кафи з великою ескадрою, захоплює місто й залишається в нім на зимівлю. Правда, перебування Кафи в руках венеціанців тривало недовго і, очевидно, вже 1299 року її було повернуто генуезцям в зв'язку із загальним миром, що його тоді підписали воюючі республіки⁵⁴. Ця небезпека з боку венеціанців, що її так щасливо Кафа спекалася, незабаром змінилася іншою, можливо більшою, вже з боку тих «скитів», від доброї волі яких залежало саме існування генуезьких осад у Криму. Та безпечність, якою користувалися чужоземці в могутній Монгольській державі, починає хитатися в зв'язку з процесом розпаду цієї єдиної держави на улуси, з яких Золота Орда стає найближчим сусідом Кафи. Хан Золотої Орди Тохта скористав, як претекстом, з факту, певна річ, не нового, работоргівлі, що її практикували генуезці в Кафі й спочатку заарештував усіх купців, які перебували на той час у його столиці, славнім Сараї на долішній Волзі⁵⁵, конфіскував їх майно, а потім із величезною армією обложив Кафу. Після упертої восьмимісячної оборони невелика залога міста не змогла більш його боронити й, спаливши Кафу, відплила 1308 року кораблями на батьківщину.

Проте ця катастрофа не могла знищити того могутнього економічного процесу, яким був потяг генуезців до експлуатації Чорноморського побережжя й близьких до нього земель. Тому не дивно, що Генуя напружила всі сили, щоб скорше відновити Кафу. Вона скористала для цього із зміни ханів в Орді й здобула у нового хана Узбека (1313–1341) через окреме посольство право відновити

⁵⁴ Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 170–172.

⁵⁵ Про Сарай див[іться] останні праці Баллода, що вносять цілком нові дані, а саме – «Приволжские Помпеи» и «Старый и Новый Сарай – столицы Золотой Орды». *Мовиться про видання:* Баллод Ф.В. *Приволжские Помпеи: (опыт художественно-археологического обследования части правобережной Саратовско-Царицынской приволжской полосы)*. Москва–Петроград. 1923. 132 с.; Баллод Ф.В. *Старый и Новый Сарай, столицы Золотой Орды: Результаты археологических работ летом 1922 года*. Казань. 1923. 62 с.

зруйноване місто. Але, не покладаючися на мінливу ласку ханів, генуезький уряд ужив усіх заходів, щоб зміцнити свою колонію: він дав різні пільги для переселенців з Італії та інших країн й особливо дбав якнайшвидше збудувати укріплення для Кафи. Це укріплення міста дозволило пізніш генуезцям триматися більш сміливої політики щодо Татар⁵⁶.

Закріплення генуезцями за собою володіння Кафою в початку XIV ст[оліття], повинно було стати пунктом підпори для дальшого поширення їх колоніальних володінь. Ми знаємо, що самий вибір місця для заснування генуезької колонії на місці візантійської маленької фортеці Кафи було продиктовано тими вигодами, які давала близькість Кафи до входу в Озівське море. Важність цього моря, яке приваблювало до себе своїми рибними багатствами як генуезців, так і венеціанців із пізанцями, надзвичайно виросла з того часу, коли це море зробилося вихідним пунктом великого торговельного шляху. Він ішов Доном вгору до Волги й далі до Сараю та степів Середньої Азії. Характерно, що потроху інтереси й генуезців, і венеціанців зосереджуються на тім, щоб заволодіти одним і тим самим пунктом, який лежав, як і Кафа, на старім «насиженім» місці – Таною у гирлі Дона.

Питання про точне положення Тани, що викликало суперечки вчених (Гайда, Бруна, Юргевича) вирішується, скоріш усього, на користь сучасного Озова (передмістя сучасного Ростова-на-Дону, що змінив турецько-татарське місто Азак XVI–XVII століть)⁵⁷. Важність цього пункту в торговельнім відношенню, яку оцінили вже старовинні греки, засновуючи тут свою колонію Танаїс, ще більш була ясна для обох конкурентів у Чорнім морі – італійських республік. І венеціанці, й генуезці, буваючи з давніх часів з середини XIII ст[оліття] в цих місцевостях, почали майже рівночасно дбати про те, щоб мати тут осілість, факторію. Ми бачимо, що генуезці в зв'язку із тим, що їм пощастило дістати Кафу, виявляють більш завзятости та вміння й виклопотали собі у татарського хана Узбека привілея на збудування окремого генуезького квартала. Одержання такого привілея можна пристосувати до часу між 1316 та 1332 роками, за обчисленнями Гайда, з ним згоджується Брун, але проти них обоїх повстає Ковалевський, що датує цю подію 1332 роком.

Що ж до венеціанців, то вони дістали такий же привілей трохи пізніш, а саме 1332 року; до речі, з моменту заснування в Тані венеціанської факторії там уже був консул (Джустініані), що, певна річ, і раніш стояв на чолі місцевої венеціанської колонії. Перебування в Тані разом генуезького та венеціанського оселищ-кварталів повинно було приводити до частих конфліктів між конкуруючими націями⁵⁸.

⁵⁶ Гайд, *o[pus] c[itatum]*, II, с. 172–173; Брун, *o[pus] c[itatum]*, I, с. 276–278.

⁵⁷ Гайд, *o[pus] c[itatum]*, II, с. 180–182; Брун, *o[pus] c[itatum]*, I, с. 282–284.

⁵⁸ Гайд, *o[pus] c[itatum]*, II, с. 182–186; про Тану див[іться] цінну статтю М. М. Ковалевського в «Трудах XII Археологического съезда» – К ранней

Заснування в Тані, у гирлі Дона, своїх факторій, як генуезцями, так і венеціанцями, не могло не притягти сюди представників і того третього торговельного міста Італії, яке й собі намагається, але дедалі, то все з меншим успіхом, не відставати в торговельних операціях від своїх дужчих земляків. Ми знаємо, що пізанці дістали в Німфейській умові 1261 р[оку] потвердження права плавати по Чорному морю і, певна річ, поспішилися скористати з нього й взяти участь у тій торгівлі з центрами великої держави монголів, путь до якої лежала через Озівське море й Дін. Отже не дивно, що на тім же гирлі Дону, де виникла Тана, але трохи оддалік від неї, ми знаходимо на мапі Петро Веконте 1318 року зазначення Пізанського порта (Porto Pisano). Точне положення його зазначив Брун (а за ним і Гайд) у місцевості крайнього північного донського гирла, між селищами Синявкою та Недвигівкою, себто на місці грецького Танаїса.

Ніяких подробиць про життя та розвиток цього одинокого пізанського пункту опертя на наших берегах у пізанських джерелах ми не знаходимо. Побічні вказівки на його існування ми знаходимо в славнім трактаті «La pratica della mercatura» фльорентинця Франческо Пеголотті⁵⁹, що його написано десь у 1335–1343 роках, та у венеціанським акті 1373 року. Проте ніяких точних даних про час закінчення існування Porto Pisano у нас немає, хоч на мапах, навіть XVII ст[оліття], ця назва ще зберігається. Деякі дослідники висловлюють сумнів, чи зістався цей порт у руках пізанців після подій 1343 р[оку], коли й дужчі факторії Тани було на деякий час покинуто⁶⁰.

Ці події, що на довгий час захитали торговельні зв'язки Венеції й особливо Генуї з ринками Сарая та інших центрів великого азійського шляху, дуже цікаві. Цікаві вони не тільки для характеристики взаємин італійських республік з грізною Золотою Ордою (хоч становище її почало вже тоді захитуватися), але й для історії безупинного то тайного, то явного ворогування між Венецією та Генуєю на ґрунті торгівлі. Незначний сам по собі факт, що в Тані 1343 р[оку] під час бійки венеціанських моряків із татарами, одного татарина було забито, призвів спочатку до погрому не тільки венеціанців, але й генуезців у цім місті, а потім і до суворих репресій хана Джанібека супроти всіх взагалі італійців та їх майна. Почалася відверта війна між ханом та обома республіками, але вона швидко згубила свій гострий характер, бо виявилася незгода ніж двома потерпілими республіками. Проекто-

истории Азова, т. II, с. 109–174. Першу згадку про венеціанського консула в Тані Ковалевський знаходить у 1322 р. (o[pus] c[itatum], с. 120, додаток 2-ий). *Мовиться про видання:* Ковалевский М.М. *К ранней истории Азова* // Труды XII Археологического съезда в Харькове. Т. II. Москва. 1905. С. 109–174.

⁵⁹ *Мовиться про видання:* Pegolotti F.B. *La pratica della mercatura scritta da Francesco Balducci Pegolotti*. Firenze. 1766. 380 p.

⁶⁰ Брун, o[pus] c[itatum], I, с. 275–276; Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 168–170, I, с. 198–201.

вану блокаду берегів Золотої Орди ескадрами Венеції та Генуї недовго провадилося у повній мірі, бо венеціянці замирилися з ханом задля вигід торгівлі в Тані. Це сталося приводом війни вже між обома республіками. Лише 1355 р[оку] війна закінчилася миром, за яким, після невдалої спроби генуезців зосередити й свою, і венеціянську торгівлю в Кафі, обидві республіки відновили свої факторії в Тані, закріпивши їх існування новим договором із ханом⁶¹. Ці події стали приводом для дальшого розвитку генуезьких володінь у Криму.

Щодо подій 1343 та дальших років, Генуя, в зв'язку з відбудованням Кафи, об'єднала всю урядову діяльність, зв'язану з кримським побережжям та його Hinterland'ом в руках окремої установи, *Officium Gazariae* (1313 р[ік]). Ця назва, зв'язана з іменем старовинних володарів Криму – хозарів, про культурну роль яких ще пам'яталося, зустрічається, цікаво відзначити, в титулі голови всіх чорноморських оселищ венеціянців, цих споконвічних конкурентів генуезців: консул у Сугдеї мав титул «*consul totus Gazariae*» ще 1287 року⁶². Отже, ми бачимо, що обидві республіки-конкурентки претендували на посідання «всєї Газарії», і то не тільки в значенню торговельної експлоатації Причорномор'я, але часткового політичного її посідання. З двох республік спочатку Венеції вдалося вимовити для себе право заснування факторії на крайнім східнім пограниччі Криму, де місто *Vosporo*, себто сучасна Керч, і старий руський Корчев, – був відступлений венеціанцям; віддав його їм татарський емір Толактімур від імені хана Узбека в 1341 р[оці]⁶³. Це надбання на правах повного посідання, подібне до генуезьких прав на Кафу, було тим більш бажане для венеціянців, що воно трохи компенсувало їх за німціне, як ми бачили, становище їх у Тані, вже не кажучи про вагу цього самого пункта в зв'язку з близькістю його до багатих на рибу гирл Кубані. Але не меншу вагу мали інші придбання, що їх зробили венеціянці на захід від Кафи, де року 1356-го відступив їм емір Рамадан порт *Provato* або *Provanto* (що його застосовують до Коктебельської бухти), а 1358 року ще порти *Caliera* (найбільш правдоподібно Отуз) і, що мало особливу вагу, старовинну Сугдею, назву якої італійці перемінили на Сольдаю⁶⁴. Заволодіння венеціанцями тим містом, яке ще

⁶¹ Гайд, *о[pus] с[itatum]*, II, с. 188–203; Canale, *Della Crimea*, I, с. 212–235. При пограбуванню Тани військом Джанібєка втрати одних генуезьких купців обчислювалися в 150 тисяч золотих червонців (Колли, Хаджи-Гирей хан и его политика. *Известия Тавр[ической] арх[ивной] ком[иссии]*, № 50, с. 104). *Мовитьсь про видання: Колли Л.П. Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуезским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке // ИТУАК. 1913 (год двадцать шестой). Т. 50. С. 99–139.*

⁶² Canale, *Della Crimea*, II, с. 441.

⁶³ Брун, *о[pus] с[itatum]*, с. 281; Гайд, *о[pus] с[itatum]*, II, с. 186–188; Канале, *о[pus] с[itatum]*, II, с. 447–448.

⁶⁴ Брун, *о[pus] с[itatum]*, с. 286; Гайд, *о[pus] с[itatum]*, II, с. 203–205.

в період половецького панування в Криму під назвою Судака (у слов'ян Сурожа) було таким важним торговельним центром, що саме Чорне море звалося то Судакським (у арабських географів), то Сурозьким (в наших літописах), було довершенням їх давніх торговельних операцій як із самою Сугдесю, так і, ще більше, з тим торговельним шляхом, що, як ми знаємо, починався звідси. Від Сугдеї він йшов через Укек (на Озівським побережжі) та Сарай – ці центри золотоординської торгівлі в глибину Середньої Азії до Хан-Балика (Пекин)⁶⁵. Але цей успіх венеціанців, що загрожував значінню і розцвіту Кафи, страшенно затурбував їх постійних задрісників генуезців. І от вони, скориставшись із заколоту в Орді по смерті хана Бердібека, захопили 1365 року Сольдаю, ніби вони вважали недійсним той привілей, що його татари видали венеціанцям⁶⁶. Це генуезьке захоплення Сольдаї показалося більш тривким, аніж володіння цим пунктом венеціанців, яке, здається, мало характер поділу влади над містом як із татарами, так і з севастом – головою місцевого грецького населення, яке тут переважало. Такий факт поділу, звичайний для тих напівдержавних напівприватно-правових відносин, які ми спостерігаємо взагалі в історії італійської колонізації в Криму. Але генуезці бажали закріпити своє становище в Сольдаї, й тому захопили й цілу низку осад, що лежали на побережжі Криму «а Cosio usque ad Osdaffum» себто в околицях Сольдаї, але відстояти їх їм вдалося лише після упертої боротьби з славнозвісним еміром Мамаєм⁶⁷. Остаточна умова, що її було зложено 1380 року, між представником Генуї, кафінським консулом Giannone del Bosco та намісником хана Тохтамиша в Криму, не тільки залишала за генуезцями ці 18 оселищ (casali), але й віддавала їм усі християнські осади полудневого берега Криму, в так званій «Готії», до міста Чембало (пізнішої Балаклави) включно. Таким чином у руках Генуї зосередилася вже і юридично влада в тій «Газарії», економічна перевага в якій так давно вже була річчу, за яку боролися генуезці й венеціанці, але дедалі переважали все більш генуезці⁶⁸.

Отже, на кінець XIV ст[оліття] генуезці зробилися володарями майже всього полудневого побережжя Криму, яке вони організували, як ми побачимо далі, в досить складній формі «Газарії». Але не задовольняючися цим, генуезька енергія та ініціативність поширюють свій вплив і на останню частину північного побережжя Чорного моря,

⁶⁵ Полканов, Судака, с. 10–19; Брун, o[pus] c[itatum], II, с. 121–144.

⁶⁶ Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 205–206.

⁶⁷ Брун, o[pus] c[itatum], I, с. 300–301, II, с. 144–145.

⁶⁸ Брун, o[pus] c[itatum], I, с. 302–303; Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 206–209, він припускає, що генуезці заволоділи Чембало ще в 1357 р., коли вони мали тут консула, але це ще не доказ, з огляду на вищезазначений невиразний юридичний характер італійських колоніальних відносин.

важного своїми могутніми водними артеріями, що викликали колись подив Геродота. Старовинні італійські портоляни тепер являють з себе часто одинокі пам'ятки, що нагадують про той ланцюг італійських, точніш ґенуезьких, факторій та стоянок судів на котвицях, який поволі простягнувся вздовж берегів степової України, від Дніпрового до Дунайського гирла, переважно непомітно для очей історії.

Полудневий кінець великого Варязького шляху – гирло Дніпра, не могло не звернути на себе уваги ґенуезців; певна річ, і вони також намагалися піднятися цим шляхом углибінь України-Руси, як це зробили, ми знаємо це, в середині XIII ст[оліття] їх суперники – венеціянці⁶⁹. Назва Дніпра на старих італійських мапах XIV–XV століть fl[ume] de ellexe, ересе зв'язана, за здогадом Бруна, з назвою слов'янського міста Олешя (на місці сучасних Олешок), що з давніх давен існувало на гирлі цієї ріки, було перенесене в трохи зміненій формі Castrum Nicis Castello de Lerici – на замок, що його збудували ґенуезці з метою як торговельною, так і військовою – оборони від сусідніх татар; 1455 р[оку] він, внаслідок нападу їх, перейшов до рук молдавського воєводи⁷⁰.

Побережжя Чорного моря на захід від гирла Дніпра досить часто відвідували італійські мореплавці, як це можна зміркувати з тих назв урочищ, що ми їх знаходимо зазначеними тут на італійських мапах. Ці урочища були цікаві для італійських мореплавців не тільки в торговельнім відношенні – тут провадилося широке рибальство, бо було багато різних риб, якими такий багатий й досі Дніпро-Бузький лиман, і серед них цінних тунців або подібних до них бонитів (звідси й назва урочища grotte da tonno). Серед цих назв варта уваги назва гавані, яка читається різно (porto de bovo, porto de lozo), але пристосувати її можна до сучасного Очакова (Озу у тюрків, Дашів у українців). Проте, мабуть і ця гавань, як і інші італійські назви місцевостей, напр[иклад] Ginestra, поблизу сучасної Одеси та татарського Качибєя, – це просто спогади про місця постійнок італійських караблів під час їх каботажу вздовж побережжя між Дніпром і Дністром⁷¹. Навпаки, місцем широкої італійської, зокрема ґенуезької, коло-

⁶⁹ Гайд, o[pus] c[itatum], I, с. 328.

⁷⁰ Брун, o[pus] c[itatum], I, с. 148–154, 299; Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 397–398. Кочубинский, Тура-Тирас-Белгород, Аккерман, «Зап[иски] Одесск[ого] o[бществ]а ист[ории] и древн[остей]», XXIII, с. 141–142 містить Lerici в гирлі не Дніпра, а Дністра, порівнюючи це ім'я з назвою «ерики» – рибні угіддя коло Аккерману. *Мовиться про видання: Кочубинский А.А. Тура (Тирас) – Белгород-Аккерман и его новая лапидарная надпись от 1454 года (с тремя снимками) // ЗООИД. Т. 23. 1901. С. 79–198.*

⁷¹ Брун, o[pus] c[itatum], I, с. 155–166; 244–246; див[іться] наш «Очерк», I, с. 78–79; Н. Загоровський; Рибальство біля турецького узбережжя, «Східний світ», 1928, ч. 2. *Мовиться про видання: Загоровський Н. Рибальство біля*

нізації був старовинний центр цивілізації, що лежав на перехрестку торговельних шляхів – сучасний Аккерман, який змінив низку назв, від Тіраса до Білгорода; середньовічні італійці звали його Монкастро. Ім'я Moncastro або Moscastro являє, очевидно, перерібку грецького Maurocastron, себто Чорний замок. Це ім'я дано місту нібито в силу контрасту, бо його уперто називалося «Білим», так звали його слов'яне, і румуни (Cetatea Alba), і турки, можливо, в зв'язку з існуванням на протилежнім березі слов'янського «Чорного міста»⁷².

Про час заснування ґенуезької колонії на гирлі Дністра точних даних ми не знаємо. На початку XV ст[оліття] вона досягла досить значного розвитку, коли міркувати з відомостей бургундського рицаря Гільбера де Лянуа, що подорожував у 1421 році по Степовій Україні. Проте політично ґенуезці навряд чи були володарями Монкастро, бо він з давніх часів тяжів до Молдавії; господарі молдавські й збудували його. Фортеця Аккерману, що збереглася й до цього часу, всупереч попередній думці про її ґенуезьке походження (Мурзакевича, почасти Бруна) тепер, після різних епіграфічних знахідок, уже твердо пристосовується (Кочубинський) до будівничої діяльності славного молдавського воєводи Стефана, між 1438–1454 роками⁷³. Важне торговельне значіння Монкастро для ґенуезців – він стояв на Дністровім водяннім шляху, а цей шлях провадив до Галичини та Середньої Європи, ускладнилося в другій половині XV ст[оліття] ще й значенням стратегічним: під час занепаду ґенуезьких володінь у Причорномор'ї, лише через Монкастро «Газарія» могла зноситися з Ґенуею сухоходом, бо Ґенуя, після переходу Царгороду до рук турок, майже не мала вільного морського шляху.

Скрайнім західним форпостом ґенуезької колонізації в північному Причорномор'ї була факторія при гирлі Дунаю – Лікостомо (теперішня Кілія), що перейшла була до ґенуезців коло 1370 р[оку], але потім її відбили у них волохи⁷⁴.

турецького узбережжя в загальній системі чорноморського господарства
// Східний світ – Восточный мир – Le monde oriental. № 2. 1928. С. 94–104.

⁷² Бертьє-Делагард, К вопросу о местонахождении Маврокастро на «Записки готского топарха», «Зап[иски] Одесск[ого] о[бщест]ва ист[ории] и древн[остей]», т. XXXIII, 1919, с. 14–18. *Мовиться про видання:* Бертьє-Делагард А.Л. *К вопросу о местонахождении Маврокастро на Записки готского топарха* // ЗООИД. Т. 33. 1916. С. 1–20.

⁷³ Кочубинский, о[pus] с[itatum], «Зап[иски] Одесск[ого] о[бщест]ва ист[ории] и древн[остей]», XXIII, с. 146–148; Брун, I, с. 297–298; Мурзакевич, о[pus] с[itatum], с. 70.

⁷⁴ Jorga, La politique venitienne dans les eaux de la Mer Noire, «Bulletin de la Section historique de l'Academie Roumaine», 1914 p., № 2–4, с. 298–299. *Мовиться про видання:* Jorga N. *La politique venitienne dans les eaux de la Mer Noire* // Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique. II. № 2–4. Bucarest. 1914. P. 289–370.

Отже, під кінець XIV ст[оліття] довершився процес створення генуезької колоніальної держави в північному Причорномор'ї. В межах, створених сміливою політикою генуезців, «Газарія» проіснувала коло століття й досягла на початку XV ст. апогею свого економічного та культурного розцвіту; але потім швидко, за півстоліття, розклалася й впала під ударами зовнішнього ворога.

Життя цього своєрідного організму, що був форпостом західно-європейської цивілізації на пограниччі азійського світу, повинно було відбивати на собі це з'єднання. І справді воно відбивало його; тут з'єднувалася капіталістична культура, що далеко пішла наперед у італійських міських республіках, з елементами візантійськими, що вже вироджувалися, та з первісно-пастушим побутом татарських племен. Експльоатація місцевих пригородніх багатств, а ще в більшій мірі встановлення жвавої торгівлі за посередництвом уже відомого нам великого середнеазійського шляху, визначали економічне життя «Газарії», що перебувала під постійним контролем метрополії – Генуї. Між характером економічного втручання Генуї й таким самим втручанням її суперниці Венеції в життя її колонії на берегах Чорного моря, ми спостерігаємо значну різницю, і ця різниця залежала від економічної структури кожного з цих міст. Відомо, що Венеція була центром значної промисловости (скляної, шовкової, сукняної, а також місцем виробництва всяких золотих речей (aurum filatum))⁷⁵. Це давало міцну підпору для венеціанської торгівлі в Леванті, бо Венеція могла таким чином обмінювати на свої вироби хоч частину краму, що вона звідти вивозила. Навпаки, генуезька торгівля мала переважно транзитний характер, бо власна промисловість Генуї була мало розвинена. Ми знаємо, що Генуя вивозила в країни Леванта в значній кількості тканини, що їх вироблялося в містах Лукка та у Флоренції⁷⁶. Взагалі експорт з країн Заходу до країн Леванту був значний; немалу ролю в складі його грала зброя, всупереч забороні папської влади вивозити її до «ворогів християнства». Але все ж таки імпорт зі Сходу перевищував своїми розмірами та цінністю цей експорт із Заходу. Ця пасивність балансу була, щоправда, в дійсності лише почасти такою, бо значна частина продуктів, що їх вивозилося зі Сходу, являла з себе державні прибутки у вигляді чиншу натурою, який італійці збирали в їх Левантських володіннях; таким чином лише певна частина продуктів, що їх звідти вивозилося, оплачувалася готовими грошима. Все ж таки сума дорогоцінних металів у монеті та сплавах, що їх вивозилося в усі країни Леванту із Заходу, сягала, за свідченням одного сучасника, 300 тис[яч] дукатів⁷⁷, а з них немала частина, певна річ,

⁷⁵ Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 678–679; 680; 696, 698–699; Ковалевский, o[pus] c[itatum], с. 121.

⁷⁶ Гайд, o[pus] c[itatum], с. 698–699; Кулишер, o[pus] c[itatum], I, с. 191.

⁷⁷ Кулишер, o[pus] c[itatum], I, с. 180–190.

йшла через порти північного Причорномор'я. У всякім разі крам, що вивозився з Леванту, був значно коштовніший за той, що привозився із Заходу. Певна річ, серед того краму було немало речей, як люстєрка, кольорові намиста, бритви, подібних до тих дешевих дрібничок, якими й пізніш європейські купці спокушали людність малокультурних країн⁷⁸. Важність цього експорту підвищувалася тим, що як генуезці, так і венеціанці, намагалися набувати крам на місці, з перших рук, але не завсіди (щодо дальших країн – Індії та Китаю) вони могли зробити це на практиці.

Але у всякім разі торгівля крамом, що його вивозилося з Сходу, в Германії, Англії, Нідерландах була цілковито в руках італійських купців; вони відпускали цей крам з своїх комор у Венеції та Генуї купцям з тих країн, або й самі вирушали туди з своїм крамом. Так вони їздили, наприклад, у Францію, на славні ярмарки в Шампані⁷⁹.

Які ж були головні речі експорту з країн Леванта, за посередництвом колоніальних володінь Генуї та Венеції в північному Причорномор'ї, що поступали в розпорядження їх метрополій? Тут треба розрізняти продукти, що їх вивозилося безпосередньо з «Газарії» та з тих частин Чорномор'я, що тяжіли до неї, від краму, що привозився здалека й лише навантажувався на кораблі в портах «Газарії». Продукти вивозу з «Газарії» та з Тани – це була споконвічна сировина, природні продукти Полудневого Сходу Європи, зокрема України, що про їх згадується ще в старогрецьких та візантійських пам'ятках. По-перше, це сіль із кримських соляних озер. Вивіз соли, про який згадується для часів італійської колонізації в свідченнях Рубруквіса та Браневського, давав митниці в Кафі немалі прибутки у вигляді поплатків на сіль (що їх 1398 року було підвищено з 3 до 6 аспрів на modium)⁸⁰. По-друге, це будівельне дерево, що вивозилося з Криму через Кафу і здобувалося на Яйлі, тоді ще вкритій густим лісом. Експлуатацію лісових багатств в околицях Кафи для потреб генуезького будівництва кораблів здавав на відкуп місцевим ремісникам уряд, про що збереглися офіційні записи з 1426 року до 1435-го. Лісові матеріали, крім того, й вивозилося до Царгороду та інших місцевостей Леванта, викликаючи конкуренцію між генуезцями, венеціанцями та каталонцями, що також з давніх часів намагалися брати участь у торгівлі в Чорнім морі⁸¹.

⁷⁸ Кулишер, *op[us] c[itatum]*, I, с. 192.

⁷⁹ Кулишер, *op[us] c[itatum]*, I, с. 186–187, 200–203.

⁸⁰ Канале, *Nuova Istoria*, II, с. 445–446, аспер – грецька монета, яка рівнялася двом генуезьким солідам і яка була в обігу в Кафі. Його ж, *Della Crimea*, I, с. 364.

⁸¹ Канале, *Nuova Istoria*, II, с. 446; Гайд, *op[us] c[itatum]*, II, с. 179, 375; Брун, *op[us] c[itatum]*, I, с. 244–245.

Переходячи від цих природних продуктів до продуктів сільської промисловості, ми повинні сказати, що перше місце серед них в генуезько-венеціянськiм експортi з причорноморських та приозівських країн займало зби́жжя і насамперед пшениця *frumentum*, як звалася вона у венеціянських актах, де оповiдається про вивiз як її, так і гречки (*granum*) з Тани⁸². Вивiз зби́жжя з портiв Газарії і з Тани до країн Балканського пiвострова та до Італії був такий значний, що перерва в нiм викликала недостачу в харчуванню цих країн. Великі простори землі в Криму та в інших районах пiвнiчного Причорномор'я знову, як і за часiв греко-скитської культури, було зорано, й вони давали не тiльки кiлькiсно, але й якiсно, таку продукцію (особливо пшениця з околиць Кафи), що вона успішно конкурувала з хлiбними ресурсами Болгарії й Фракії. Вивозилося зерно не тiльки через Кафу та Тану, але також і з інших портiв Криму. Серед тих портiв визначалося своїм значiнням Лiфеттi (або Аффетi), що тепер її пристосовується до околиць пiзнiшого Гезлеве (Козлова – з українських джерел, сучасної Євпаторії)⁸³. Можна гадати, що з-поза кримських портiв пiвнiчного Причорномор'я експорт зби́жжя на італійських кораблях мiг провадитися в XV ст[олітті] і з Качибей (на місці Одеси). Згадаємо хоч відомі свiдчення Длугоша та Кремера про те, що польсько-литовський король Ягайло-Владислав пiслав 1415 року голодному населенню Константинополя значну кiлькiсть зби́жжя через Качибей, який входив тоді в склад Польсько-Литовської держави. Один з дослідникiв (М. Дубецький) навіть висловив здогад, що в Качибейо перебував окремий кафінський торговельний агент (за прикладом Львова)⁸⁴.

Важними продуктами сільського господарства, що їх експортували італійські мореходи з Причорномор'я та сумежної з ним України, були, як і раніш, мед, віск, сало та шкiри, а також смушки; але значiння цих продуктів було менше, ніж зби́жжя, як і продуктів рибальства та ловецтва.

Надзвичайно рибні багатства гирла Кубані, славнозвісні ще з старих часiв, притягали сюди як генуезцiв, так і венеціанцiв, – у тутешнiм оселищі La Sara пiзнiш була резиденція окремого генуезького консула. Вивiз як звiдси, так і з гирла Дона величезної кiлькості соленої риби та кав'яру засвiдчили акти, а також і ті умови, в яких провадилися операції заготовлення риби в цій факторії. Стояла вона на непевній черкеській («зихской») території, пiдвладній особливому

⁸² Ковалевский, о[pus] с[itatum], с. 125.

⁸³ Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 179; Ковалевский, о[pus] с[itatum], с. 125–126.

⁸⁴ Маркевич, Город Качибей или Гаджибей предшественник гор[ода] Одессы, с. 9, додат[ок] 13–14, 1894 р. *Мовиться про видання:* Маркевич А.И. *Город Качибей или Гаджибей, предшественник города Одессы*. Одесса. 1894. 72 с.

князькові, який не цурався продавати генуезцям невільників із бранців⁸⁵.

Футра були також значним продуктом експорту як із Кафи, так і з Тани. Сюди вони привозилися, певна річ, з дальших районів України й взагалі Східної Європи (так ми знаходимо у Рубруквіса згадку про горностаєві футра, що їх продавали «руські» купці в Газарії). Ми дізнаємося з актів, що 1334 року існували особливі компанії генуезьких купців, що пускалися в путь до Газарії для закупки футрів⁸⁶.

Специфічною галуззю генуезько-венеціанського експорту з Причорномор'я, галуззю, що стояла, як і торгівля футрами, на межі між торгівлею продуктами Газарії ближчих районів та торгівлею продуктами далеких країв, був продаж невільників. Уже з давніх давен північне побережжя Чорного моря й близьке до нього Подніпров'я були широкими джерелами торгівлі рабами. Згадаємо торгівлю рабами між Київською Руссю та Візантією, а також, як пізніш половці продавали своїх руських полонених і до Візантії, через Херсонес, і далі на Захід⁸⁷. Отже, і генуезцям, і венеціанцям залишалося лише розвивати цю галузь експорту, що дістала особливу цінність й відповідні умови для поширення якраз у XIII–XIV століттях. З одного боку, в цей час починається рекрутування війська єгипетських султанів рабами з північних країн і зокрема з берегів Чорного моря. Ці раби дістали назву «мамлюків». З другого боку, монгольське панування в зв'язку з постійними війнами, звичайними для нього, відкрило такі багаті джерела для работоргівлі, зокрема в особі українських бранців, яких раніш чорноморські порти не бачили. Нема нічого дивного, що й Тана, й особливо Кафа стали значними невільницькими ринками. Сюди масу «живого краму» або приганяли татари з глибини їх земель, особливо з Сараю, що був першорядним центром работоргівлі⁸⁸, чи їх привозили сюди перекупщики італійці з кавказького побережжя. На цій побережжі Копа та Севастополь (тепер Сухум) були центром значної торгівлі невільниками між місцевими феодальними династами та агентами єгипетських султанів, що мали гучні генуезькі прізвища, як напр[иклад], Імперіялі.

Між єгипетськими султанами та Генуею, з одного боку, та золотоординськими ханами, з другого, було встановлено приписи, що регулювали цю торгівлю. Вона була важна для Генуї, вже поминувши безпосередні вигоди, ще й тим впливом, який ця торгівля мала на доброзичливе відношення єгипетських султанів до генуезьких торговельних операцій в Єгипті.

⁸⁵ Гайд, о[pus] c[itatum], II, с. 193–194, 378–379, 394–395; Брун, о[pus] c[itatum], II, с. 289; Ковалевский, о[pus] c[itatum], с. 126.

⁸⁶ Канале, Nuova Istoria, II, с. 447; Мурзакевич, о[pus] c[itatum], с. 36.

⁸⁷ Див[ітсья] наш «Очерк», I, с. 63.

⁸⁸ Гайд, о[pus] c[itatum], с. 376, прим. 3.

Крім вивозу закуплених італійськими агентами рабів в Єгипет з Кафи та Тани, ці порти стали місцями експорту рабів найбільше в Італію, а почасти і в інші країни Заходу, наприклад Іспанію.

Численні постанови Кафи та Газарії як 1316-го, так і пізніших років, включно до статута 1449 року, свідчать, що генуезька влада хотіла хоч трохи обмежити зростання торгівлі невольниками. Особливо дбали вона обмежити вивіз невольників до Італії, де економічні умови життя вже переросли потребу вжитку невольничої праці в широких розмірах. Так, за постановами 1316 року право вивозу невольників в Середземне море (*Mar Maggiore*) було обмежено лише послами та їх почтом, причому консул Кафи та його радники повинні були визначити склад його. Взагалі консул Кафи мав право догляду за вивозом «мамлюків», як чоловіків, так й жінок, себто невольників та невольниць, і до Єгипту можна було вивозити лише на єгипетських кораблях, і таких кораблів лише два на рік пропускали візантійці через протоки. З другого боку, обмежувалася кількість суден, на яких можна було взагалі перевозити рабів на Захід; так, напр[иклад], цілковито заборонялося перевозити їх на галерах з трьома рядами весел, а це були найбільші з суден, які входили, як ми побачимо нижче, в склад торговельних ескадр. Та й на інших судах дозволялося перевозити їх лише тоді, коли на них була сіль чи як вантаж, чи як балласт (*zavorra*). Обмежено було також кількість невольників на судах: на кораблях з двома чердаками можна було провозити 45 рабів чи рабинь, з трьома чердаками – 60 чоловіка. Нарешті обмежувалося (статутом 1449 р[оку] в розділі, що мав заголовок: «*De habitatoribus Capuae pro sclavis non vendendis*») коло осіб, що їх можна було продавати як невольників, а саме: суворо заборонялося купувати чи продавати чоловіків і жінок, що належали до мешканців Кафи будь-якої національності. Навіть у випадку їх самопродажу заборонялося це під загрозою великої пені (до тисячі аспрів срібла)⁸⁹.

Проте всі ці постанови не заважали фактичному широкому розвитку невольничого експорту з Газарії та Тани. Занадто принадні були ті матеріальні вигоди, що їх обіцяла й генуезцям, і венеціанцям торгівля невольниками, й занадто велика ще була звичка до користування невольниками яко хатніми робітниками (а невольницями яко коханками) серед заможних людей Заходу, а особливо серед тих, що побували в Леванті. Релігійні забобони середньовіччя, що дозволяли християнинові поневолювати бранця нехристиянина, полекшували користування невольниками мусульманами. Але фактично це застереження поширювалося й на невольників християн, греків, а особливо слов'ян. На чолі їх стояли українці, яких за посередництвом татар вивозили у великій кількості італійці на своїх кораблях до своїх метрополій. У венеціанських нотаріальних актах XV ст[оліття], що їх цитує М. М. Ковалевський, перелічуються як невольники та неволь-

⁸⁹ Canale, *Nuova I storia*, II, с, 449–452.

ниці поруч із татарами та татарками, і черкеси та черкешенки, абхазці та абхазки, греки та грекині й багато «руських», що носять звичайні на Україні ймення Юрія, Уляни, тощо. При деяких особах, разом із татарським йменням стоїть і християнське (точніш – католицьке) ім'я, а це показує, що новий господар невільника з метою «спасення душі», навернув його на християнство. Щодо цін на невільників, то вони були дуже неоднакові в залежності від попиту, а також від особистих властивостей тих, що їх продавалося (молодости та краси). Розвідки, що їх цитує Гайд, відзначають невинне зростання цих цін на протязі століть. В XIII столітті ціна хиталася між 200 й 300 лірами, в XIV вона була від 600 до 1400 лір, в XV – від 800 до 2000 лір. Цю найбільшу суму, що рівнялася 87 дукатам, було заплачено 1429 р[оку] у Венеції за молоду українку. В Тані середні ціни на невільників, за М. М. Ковалевським, хиталися від 200 до 400 бізантів, інакше аспрів (срібної візантійської монети, що була в грошовім обігу в Тані). Внаслідок торгівлі невільниками Венеція 1368 року була так переповнена невільниками (особливо татарами, а може, іншими мешканцями «Татарії»), що цей факт відбивався на суспільнім спокою міста й викликав побоювання влади⁹⁰.

Але всі розглянуті нами «статті» італійського експорту, що йшли чи безпосередньо, чи транзитно з італійських колоніальних володінь у північному Причорномор'ї та Приозів'ї, відходять на другий плян перед тими продуктами природи чи промисловости країн Середньої та Далекої Азії, торгівля якими зосередилася майже монополюю в руках синів св[ятого] Марка та св[ятого] Георгія. Ми знаємо, що велике економічне значіння хрестових походів лежало в наближенню посередників у торгівлі Західної Європи зі Сходом – а ними були насамперед генуезці та венеціанці, до джерел східної торгівлі, в захопленню тих чи інших позицій в Леванті. Проте вікова боротьба з «сарацинами», що привела до руїни франкські володіння за морем (La France d'Oultrmer) – в Сирії та Палестині і до загострення ворожнечі між «невірними» та «християнами» в Єгипті та інших країнах мусульманського Сходу, змусила італійських купців почати шукати інших околичних шляхів до заповітних країн Середньої та Далекої Азії. Ці країни, зокрема Індія з її коріннями (перцем, імбиром, цинамоном, гвоздиками, мушкатним горіхом) та самоцвітами, Персія з її шовками (особливо славився гілянський шовк – *seta ghella*, як його називали італійці) та килимами, Китай з його шовковими та порцеляновими виробами, ревінем та мускусом, – були занадто принадними об'єктами для торговельної наживи, і зрозуміло, що італійські купці намагалися пробитися чи безпосередньо в ці країни, чи хоч принаймні міцно осісти десь у близьких до тих країн

⁹⁰ Про торгівлю невільниками в Причорномор'ї взагалі: Гайд, *op[us] c[itatum]*, II, с. 543–550; Ковалевский, *op[us] c[itatum]*, с. 126–127; Брун, *op[us] c[itatum]*, I, с. 303.

місцевостях. Тана та Кафа, особливо перша, стали кінцевими пунктами тих торговельних шляхів, якими посувалися генуезькі та венеціанські купці в глибину великого азіатського суходолу, й тими розподільними центрами, звідки азіатський крам плив до Європи. Цей крам йшов до Тани з Індії двома шляхами: один шлях йшов через Афганістан і Туркестан, рікою Аму-Дар'я до Ургенча (в Хіві), а звідти караванним шляхом через гирло Волги, з її вічною торговицею, що змінила своє ім'я Ітиля на Цитрахань (або Астрахань); другий шлях йшов до Персії до Астрабаду. Тут індійський крам з'єднувався з перським, щоб Каспійським морем знову прийти до Астрахані. Рідше вибиралася путь на Тавриз і звідти до Трапезунту з огляду на його небезпечність. Перевіз краму Волгою до місця наближення її до течії Дону (у Калача) після короткої «переволочки» знову змінювалася плавбою вниз Доном до торговельних комор Тани.

Шлях, яким ішла італійська торгівля з Китаєм, проклав, так би мовити, ще славний Марко Поло в XIII ст[олітті], але здається (як міркувати з вказівок Пеголотті в його праці *Della Mercatura*), його ширша експлуатація почалася з початку XIV ст[оліття], точніш, з моменту заснування італійських факторій в Тані. Ці шляхи вели через Астрахань (або скорше Сарай) в глибину Туркестану, щоб звідти через Джунгірію і Монголію дійти до Китаю; північна столиця його – Пекін – хан-Балик (в італійській перерібіці *Sambaio*) була також місцем, де перебували католицькі місіонери та єпископи до кінця XIV ст[оліття]⁹¹.

В своїх торговельних операціях італійські купці вживали не тільки вимінової системи, але й розплачувалися з китайцями сплавами срібла; вони звалися «сонмо» й мали певну вагу – 7½ унцій в Тані, 8½ унцій в Кафі. Термін «сонмо» Брун порівнює з татарським визначенням таких сплавків «саума»; він виводить це слово з візантійського ἄστρον – срібло⁹². Але і в цих країнах торгівля італійців, як і інших народів середньовіччя, частенько межувала з розбишацтвом; так ми дізнаємося, як 1314 року генуезець Луккіно Таріго із загоном голоти (*omnes inopes*) вирушив із Кафи вгору Доном, а потім вниз Волгою, щоб захоплювати кораблі в Каспійським морі; частину здобичі у вигляді самоцвітів він привіз до Кафи. Пізніш, 1428 року, таку ж експедицію зробив венеціанець Джованні да Валле, він грабував купецькі суда, що йшли з Астрабада на північ⁹³.

Познайомившись з різним крамом італійської торгівлі в їх чорноморсько-озівських колоніях, перейдемо до вияснення питання про організацію цієї торгівлі. Як Венеція, так і Генуя до XIII ст[оліття],

⁹¹ Про середньоазіатську торгівлю італійців див[іться]: Гайд, *o[pus] c[itatum]*, II, с. 216–254, а також с. 191–192; Кулишер, *o[pus] c[itatum]*, I, с. 184–189.

⁹² Брун, *o[pus] c[itatum]*, I, с. 207.

⁹³ Брун, *o[pus] c[itatum]*, I, с. 208; Гайд, *o[pus] c[itatum]*, II, с. 377.

були вже вповні довершеними капіталістичними державними організаціями; в справі розвитку своїх торговельних зносин як з Левантом взагалі, так і з північним Причорномор'ям зокрема, вони виявили велику ініціативність і енергію, утворивши окремі торговельні асоціації; призначенням цих асоціацій була експлуатація багатств заморських країн на користь метрополій. Такі асоціації, або торговельні компанії, об'єднували в собі значні капітали низки купців й мали характер «командитних» товариств. 1252 року об'єдналася низка таких генуезьких компаній в одну велику акціонерну компанію з 28 тис[ячами] акцій (luoghi), яка незабаром стала кредитувати генуезьку комуна й платити всі видатки її під заставу певних статей державних прибутків. Від назви таких статей державних прибутків, що служили забезпеченням позик державі – *compere*, дістали свою назву й ті компанії, що давали державі в позику свої капітали за певні відсотки (від 7 до 10 річних) між ними й *Compera di Gazzaria*. Ця «газарська» компанія вклала свої капітали на потреби генуезьких володінь в «Газарії», себто в Криму, в розмірі 61-ої тисячі лір, поділених на акції по 100 лір кожна (за законом 1346 року). В 1407 році вона ввійшла разом із багатьма іншими *Compere* в єдиний славнозвісний банк св[ятого] Георгія (*Compere di S. Giorgio*), перший в Європі публічний банк. У руках цих компаній і зосередилася та широка торгівля, що її провадилося між Генуєю та її заморськими колоніями, між ними й чорноморськими. Статтями державних прибутків, що йшли на сплачування відсотків *compere*, були посесії (соляна, винна) й право продажу посад⁹⁴.

Зосереджені в руках вищезгаданих компаній торговельні зносини Генуї з Газарією здійснювалися шляхом регулярних рейсів між метрополією та її колоніями; кораблі в путі своїй опинялися в інших важких своїм значінням портах. В зв'язку з постійними неспокійними умовами плавання у водах Леванта, торговельні кораблі як Генуї, так і Венеції з'єднувалися обов'язково в ескадри. Це було конче потрібно, бо тут було багато піратів та корсарів (з них визначилися катальонці), що в XV ст. з'єднувалися часом у цілі флотилії⁹⁵; вже не кажучи про часті війни між конкурентками-республіками. Ці ескадри звалися *conserve* і в склад їх разом із суто комерційними судами досить значних розмірів, так званих *taride*, входили обов'язково і озброєні суда – *galee*. Устаткування та плавання цих ескадр регулювали численні постанови урядів метрополій; так, у *Statuto da Gazzaria* 1403 року для Генуї, в постановах Сенату з 23 березня 1333 року для

⁹⁴ Канале, *Della Crimea*, II, с. 350–353; Кулишер, *Лекции по истории экономического быта Западной Европы*, с. 209–217. *Вочевидь, мовиться про видання: Кулишер И.М. Лекции по истории экономического быта Западной Европы. Издание 6-е, исправленное и дополненное. Петроград. 1922. 235 с.*

⁹⁵ Гайд, *о[pus] c[itatum]*, II, с. 290.

Венеції⁹⁶. Склад цих ескадр був різний; в зв'язку з морською перемогою, що її здобув генуезький адмірал Паганіно Дорія над венеціансько-катальонською флотою коло берегів Мореї 1354 року, повідомляється про генуезьку ескадру з 10 галер, яка поверталася з крамом з Чорного моря, і яку супроводив адмірал-переможець⁹⁷. З другого боку, ми знаємо про великий венеціанський «караван» судів (як його звуть венеціанські джерела) з 13 тарид та трьох суден під вітрилами в 1264 році⁹⁸.

Час, коли такі ескадри робили свої рейси (*panagia, mudua*), було пильно зазначено законом, так само, як і час, на який ескадри чи окремі кораблі могли перебувати в проміжних або кінцевих пунктах. Так, про венеціанську ескадру, що вирушала до Царгороду, а потім у Чорне море (*Mare Maggior*), ми дізнаємося з постанов 1333 р[оку], що вона повинна була вирушати щороку не пізніш 8 липня з Венеції. За генуезькими постановами *conserva*, що прямувала через Царгород до Чорного моря, не мала права спинитися в цій порті більш як на 8 днів, а на поворотній путі 10 днів, за невиконання цієї постанови загрожувалося штрафом, що його стягалося з купців арматорів окремих кораблів у розмірі 500 лір. Так само зазначався час зупинок і в чорноморських портах, не менш одного дня в Кафі й не більш 10 днів у Тани, і знову під загрозою пені; розміри її були неоднакові: від 30 золотих іперперів (візантійських) у випадку «озброєної галери» (себто такої, що мала небагато вантажу) і до 500 перперів; це вже з комерційних суден з місткістю більш як 500 *modia*. Спинитися у Сольдаї, щоб навантажити крам, дозволялося не більш, як на 8 днів, без навантаження – лише на протязі трьох днів. Отже, як слушно зауважує Канале^[99], кінцевим пунктом і місцем, де ремонтували кораблі, і то не тільки для венеціанців, а й для генуезців, була Тана, а Кафа була лише місцем, де спинялися кораблі; тут платилося мито корабельне на користь консула раз на рік, в залежності не тільки від їх тонажу, але й від майна купців, навантаженого на цих кораблях. Ескадри, що йшли у води Леванта поступово відділяли від себе групи кораблів, які мали особливе призначення. Так, від венеціанської ескадри по приході її до Царгороду відділялося дві галери (а у випадку небезпеки плавання по Чорному морю – три), які пливли до Тани; тут при розвантаженню краму бралось мито *datium communis*, що йшло на користь метрополії¹⁰⁰. Щоб не обтяжувати крам, який перевозилося, транзитними зборами з боку генуезької влади в Газарії,

⁹⁶ Канале, o[pus] c[itatum], I, с. 367; Ковалевский, o[pus] c[itatum], с. 124.

⁹⁷ Канале, o[pus] c[itatum], I, с. 367–368.

⁹⁸ Al. Wiel, *The navy of Venice*, с. 170–172, 1910 р. *Мовиться про видання:* Wiel A. *The navy of Venice*. New York. 1910. 370 р.

⁹⁹ Канале, o[pus] c[itatum], с. 40–42.

¹⁰⁰ Ковалевский, o[pus] c[itatum], с. 115–116, 124–125.

постановою сената 1400 року заборонялося капітанам венеціанських галер, що йшли до Тани спинятися в Кафі, коли вони не дістануть від місцевої влади дозволу для своїх кораблів мита не платити. В XV ст[олітті] ми зустрічаємося з фактом збільшення рейсів венеціанських галер до Тани. Їх уже два рейса на рік і до Венеції вони приходять в березні та вересні¹⁰¹.

Плавання генуезьких кораблів по Чорному морю також збільшувалося. Хоч ще в 1300 р[оці] існувала заборона кожному кораблю, будь то галера чи двохчердаковий корабель, виходити з Пери (генуезької колонії в Царгороді) в Чорне море, починаючи з грудня по березень, але генуезькі капітани наважувалися навіть у ці бурхливі місяці плавати на своїх тарихах по *Mare Maggior*¹⁰². Дедалі, крім головних ескадр, що їх формувалося в Генуї, починають плавати суда окремих арматорів; ці суда будуються іноді не в метрополії, а в її головній колонії – Кафі. Це доводить розділ із Статуту для Газарії 1449 р[оку], який мав заголовок: «*De modo armandi galeam sive galeotas Caphe*»¹⁰³, і який докладно регламентує приписи цього будівництва. Часом ці суда уживалися з корсарською метою.

Перевіз краму на кораблях арматори оплачували за детально розробленою скалію фрахта (*navium*, сучасне італійське *nolo*), що залежала від якості краму; найбільше платилася, певна річ, за коріння, що їх ввозилося в метрополію, і що приносили, як ми знаємо, величезні прибутки арматорам. Остаточна виплата за фрахтами робиться в метрополії (у відомім нам випадку в Венеції), щоб вигідніш можна було розрахуватися, дозволялося перевести місцеву (танську) монету на венеційську, але береться на увагу хитання вексельного курсу¹⁰⁴. Взагалі організація торгівлі як у самих італійських міських республіках, так і в їх колоніях мала характер високорозвинутого капіталістичного ладу, це виявилось, за думкою М. М. Ковалевського, встановленням у Венеції таких умов, що сприяли вільній торгівлі в тім значінню, що тут не було заборон у справі довозу або вивозу якогось краму. Ця політика, що її венеціанці провадили з кінця XIV ст[оліття], і яку диктувало їм побоювання торговельних криз від перепоповнення метрополії крамом, примушувала їх особливо високо цінувати значіння Тани та зносин з нею для добробуту Венеції¹⁰⁵.

¹⁰¹ Ковалевский, о[pus] с[itatum], с. 150.

¹⁰² Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 168.

¹⁰³ Устав для генуезских колоний в Черном море 1449 г. – вид[ав] В. Н. Юр-гевич, “Зап[иски] Одесск[ого] общ[ества] ист[ории] и древн[остей]”, т. V, с. 734–736

¹⁰⁴ Канале, о[pus] с[itatum], II, с. 39–40; Ковалевский, о[pus] с[itatum], с. 124–125, 151.

¹⁰⁵ Ковалевский, о[pus] с[itatum], с. 139–142.

Те високо розвинене економічне життя, яке існувало в італійських республіках, зокрема в Генуї, у вік пізнього середньовіччя, повинно було відбиватися як тут, так і в колоніальних володіннях метрополії на значній диференціації соціальних угруповань людності й на утворенню складної системи органів урядування. І справді, ми знаходимо в Газарії, й зокрема в центрі її, Кафі, з моменту її заснування, поділ італійського прийшлого населення на значних вельможних осіб (*nobiles*) та нарід (*populares*), і це цілковито відповідало такому ж поділу населення генуезької «комуни». Цьому повноправному населенню Газарії (*cives, cittadini*) протиставилися тубільні мешканці (греки, вірмени, євреї), які в Кафі звалися *burgenses*. Їх допускалося, як ми побачимо далі, до участі в урядуванні, але не на рівних з італійцями правах¹⁰⁶. В цій місцевій людності також існували різні класові підрозділи від багатих купців до «камалів»-чорноробів (часто з татар), особливо численних у зв'язку з торговельними операціями, як гадає Брун; вони жили в окремій кварталі *Samalia*¹⁰⁷.

Татари, що жили в місті, часом підлягали, як і ті татари, що жили поза межами міста, окремому татарському старшині, що звався *Titanus Canlucorum*, перекручений і перероблений хозарський титул тудуна, за здогадом Юргевича, що пояснює назву *Canluchi* у значінню ханських підданих¹⁰⁸. Іноді же їх залічували до складу решти *burgenses*, й тоді вони підлягали генуезькій владі, зокрема особливому *capitane dei borghi*, себто передмість околиць міста, де було осажено неповноправних мешканців міста Кафи, під зверхнім доглядом консула Кафи або його заступника (*vicarius*)¹⁰⁹. Нарешті в Кафі завсиди перебувала значна кількість невольників, що їх приставлялося сюди чи з глибини Татарії, чи з Кавказького узбережжя, а звідси виражалося на кораблях далі. Траплялися частенько й втечі невольників, що викликали відповідні законодавні постанови. Так, у статуті 1449 року ми читаємо про «невільників, що втікають до дому єпископа» (католицького). Коли таких утікачів там бувало охрещено, то їх не треба було вертати їх панам, але все ж таки їх продають синдики (про цих урядовців ми скажемо нижче), а гроші, одержані за них, передавалося їх попереднім власникам. Про дальшу долю їх статут не каже нічого, а тим часом у статті про невольників, що тіка-

¹⁰⁶ Elie de la Primaudaie, *Etude sur le commerce ou Moyen Age*, с. 341, 1848.
Мовиться про видання: Elie de La Primaudaie F. *Études sur le commerce au Moyen Age: histoire du commerce de la Mer Noire et des colonies génoises de la Crimée*. Paris. 1848. 404 p.

¹⁰⁷ Брун, Черноморье, I, с. 279.

¹⁰⁸ Юргевич, Устав 1449 г., «Зап[иски] Одесск[ого] общ[ества] ист[ории] и древн[остей]», т. V, с. 829, прим. 100.

¹⁰⁹ Брун, o[pus] c[itatum], I, с. 278–279; Юргевич, o[pus] c[itatum], с. 763–830–831.

ють до Кафи з околичних країн (Campania) чи з Орди (Lordo) говориться зовсім ясно, що таким шляхом вони звільняються з неволі¹¹⁰.

Неміське населення Газарії складалося, по-перше, з татар. Вони були під зверхністю хана, але на підставі умови 1380 року їх було передано разом із територією та 18 оселищами (casali) до юрисдикції консула Кафи. Фактично ж ці татари підлягали особливому намісникові хана, вже відомому нам тудуну – praefectus campaniae, як його звать генуезькі акти¹¹¹. Другим, не менш важним, елементом сільської людности Газарії були давні мешканці Тавриди – греки, що групувалися в свої громади. Підлягали вони «старшинам» (прѠтос) під зверхністю та юрисдикцією генуезьких консулів Кафи, Сольдаї та Чембало. Як татари, так і греки були дрібні земельні власники, вільні селяни, що крім хліборобства займалися ще виноробством (виноградарство завдяки генуезцям було тут досить розвинене), городництвом та скотарством (зокрема вівчарством). Але над цією сільською масою в міру зміцнення генуезької зверхности в Криму починає наростати верства привілейованих землевласників чи арендаторів. Вони вже мають звички типових феодалів, як напр[иклад], власники села Scuti (тепер Ускют) з трьох братів, синів Антоніо Гуаско; про їх суперечку з сольдайським консулом XV ст[оліття] Ді Негре на ґрунті бажання їх привласнити собі навіть право життя й смерті над всіми «вілланами» докладно оповідають генуезькі акти¹¹². У деяких дослідників (Каналле, Юргевич) навіть виникла думка, що феодала такого ж типу спочатку були власниками самої Кафи в перші часи її існування. Думку цю вони базували на тих особливих правах, якими довго користувалися в Кафі члени родини Даль Орто. Окремі представники цієї родини мали титул *olim dominus de Capra*. Деякі інші вчені (Гайд) тлумачать цей титул як заміну слова «консул», з огляду на неможливість визнати існування феодального ладу як першої фази кафінського устрою¹¹³. Адміністративний лад Газарії складався поволі як результат ряду законодавчих актів, що їх видавала метрополія, й тому вони мали риси, характерні для державного ладу Генуї. Генуезька «комуна», що виросла у вповні незалежну від духовних і світських феодалів державу-місто, на XI століття, носила спочатку свого існування багато рис феодального ладу. Це було в зв'язку з тим, що в межі міста увійшли сусідні феодала; лише в XII–XIII століттях вона

¹¹⁰ Юргевич, o[pus] c[itatum], с. 737.

¹¹¹ Канале, o[pus] c[itatum], I, с. 264–265.

¹¹² Колли, Христофоро ди Негро, последний консул Солдаин, «Изв[естия] Тавр[ической] арх[ивной] ком[иссии]», вип[уск] 38, с. 2–28. *Мовить ся про видання: Колли Л.П. Христофоро ди Негро, последний консул Солдаин // ИТУАК (год девятнадцатый). № 38. 1905. С. 1–28.*

¹¹³ Каналле, *Nuovo istoria*, II, с. 406–413; Юргевич, o[pus] c[itatum], с. 816–819; Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 166–167–209.

почала набирати демократичнішого характера в зв'язку з домаганнями влади широких верств міської буржуазії. Внаслідок повстання Боккангрі 1270 р[оку], що його було проголошено *capitano del popolo*, генуезький державний лад почав набирати інших форм. Тут повстали консули, як судові магістрати, дож – голова виконавчої влади, якого контролювали дві ради: мала – з восьми радників та велика – з так званих *anziani del popolo* (старших); й ці форми стали за взірець для статутів 1290 та 1316 років, що регулювали адміністративний лад Газарії¹¹⁴.

На чолі міста Кафи, яко осередка генуезьких володінь у Криму, вже з 1289 р[оку] бачимо ми консула (Паоліно Дорія), і майже безпереривні низки імен консулів тягнуться до загибелі генуезьких володінь, залишивши по собі численні сліди в епіграфічних пам'ятках, написах на вежах міських укріплень Кафи, що вони побудували, та в актах¹¹⁵.

Утворення посад консулів у Леванті, як у генуезців, так і венеціанців, викликали інтереси їх торгівлі. Коли засновувалися в зв'язку з хрестовими походами генуезькі та венеціанські торговельні осаді Сирії, то разом із тим з'являються на чолі цих осад, що користувалися самоврядуванням, окремі урядові особи, які мали назву *vicekomites* або *viskonti*, а це показує на зв'язок їх з такими ж *vicekomites*, що їх наставляли в своїх сирійських та палестинських володіннях франкські королі та князі-феодалі. Імунітетні грамоти, що їх надали генуезьким та венеціанським факторіям у Сирії місцеві володарі, давали цим віскамтам судові та й адміністративні функції, які вони виконували разом із присяжними або іншими радниками¹¹⁶. Поволі такі голови факторій, особливо у Візантії, починають називатися то *vicekomites* або *consules*, про появу таких осіб у венеціанських та пізанській колоніях у Царгороді в XII ст[олітті] ми маємо точні дані актів¹¹⁷. Про «*Consules, vicekomites atque rectores*» в царгородській генуезькій колонії ми дізнаємося з пізніших актів XIII ст[оліття]¹¹⁸.

Певна річ, на взірець таких же консулів було встановлено посаду консула в Кафі; урегулювали її вперше постанови, що їх було видано в жовтні 1290 року в Генуї. Ці постанови дійшли й до нас; мають вони назву: «*Rubricae tractatorum factorum in Janua superfacto maris majoris consulum et rectorum*»¹¹⁹. Тут в цих постановах було

¹¹⁴ Каналле, *Nuovo istoria*, II, с. 224–233.

¹¹⁵ Повний і досить точний список консулів як Кафи, так і інших міст Газарії (Сольдаї та Чембало) дає Юргевич, *o[pus] c[itatum]*, с. 820–822, 832, 833.

¹¹⁶ Гайд, *o[pus] c[itatum]*, с. 174–177.

¹¹⁷ *Ibid[em]*, I, с. 282–287.

¹¹⁸ *Ibid[em]*, I, с. 323.

¹¹⁹ Каналле, *Della Crimea*, I, с. 227.

зазначено в головних рисах як право, так і обов'язки консулів, і ці права та обов'язки їх, як і функції інших урядових осіб та органів влади в Газарії, не раз доповнювалося й перемінювалося в дальших статутах 1316 та 1449 років. Право призначення консула в Кафу належало метрополії, де для завідування всіма справами Газарії існувала окрема установа, спочатку звалася вона «*Trattatori della Mercanzia*», потім 1314 року її було змінено колегією «*Octo sapientes constituti superfactis navigandi et Maris Majoris*», яка 1341 року дістала назву «*Officium Gazariae*». Термін, на який призначалося консула, був однорічний, іноді метрополія посилала двох консулів; так у 1411 році було прислано Паоло Леркарі й Баттіста де Франкі¹²⁰. Совісне виконання консулом своїх обов'язків забезпечувалося значною грошовою заставою, яку він повинен був залишити на батьківщині перед відплиттям до Кафи; її конфісковувалося, коли перевірка, якій звичайно піддавалася діяльність консула, мала б незадовільні результати¹²¹.

Хоч коло діяльності консула, зазначене законами, було дуже значне, проте цю діяльність було дуже обмежено як іншими урядовими особами, так іще більш двома колегіями, які існували в Кафі і які мали назви рад двадцяти чотирьох та восьми. Перша з цих двох рад, що мали також назву «*Parlamentum*», була виборним органом людности Кафи як повноправної – генуезців, так і неповноправної – всіх інших мешканців її. Неповноправна частина людности посилала до парламенту лише чотирьох чоловік; взагалі ж у складі ради двадцяти чотирьох повинно було бути половина дворян (*nobili*) і не дворян (*popolari*)¹²². Рада ця щороку самовідновлялася по прибуттю нового консула; консул же повинен був подбати, щоб члени великої ради (*parlamentum*) якнайшвидче обрали раду восьми (раніш шести)¹²³.

Ці дві ради значно обмежували владу консула. Без великої ради, наприклад, він не мав права розпоряджати ніякими сумами, також не міг судити в справах, що торкалися громади (себто Кафи), купців (очевидно, місцевих) і генуезців, як тих, що постійно жили в Кафі, так і приїзжих, не міг він також усувати декого з урядових осіб¹²⁴. З тими ж радниками консул повинен був вибирати довгу низку урядових осіб, що їх особливо докладно перераховують статuti 1449 року. Серед них особливо важними були масарії (*massarii*), що відали фінансами громади, та синдики (*sindicatores generales*), що були суддями урядових злочинів усіх урядовців Газарії, за винятком

¹²⁰ Primaudaie, o[pus] c[itatum], с. 85, прим. 2-га.

¹²¹ Каналле, Della Crimea, I, с. 234–238.

¹²² Primaudaie, o[pus] c[itatum], с. 341.

¹²³ Каналле, Della Crimea, I, с. 234.

¹²⁴ Юргевич, o[pus] c[itatum], с. 820.

консула Кафи. Фактично консул Кафи зробився консулом усієї Газарії, починаючи з XIV ст[оліття]¹²⁵.

Докладні інструкції як масаріям, так і синдикам, що містяться в статуті 1449 року, охоплюють усі боки адміністративного життя Кафи і перейняті духом недовір'я до окремих представників адміністрації, серед них і до консула. Це в значній мірі відповідає тій системі загального контролю, що доходив до шпигунства; ця система дуже характерна для внутрішньої історії не тільки Венеції, а й Генуї¹²⁶.

Спеціально для розгляду діяльності консула Кафи, після того, як він складе свої уповноваження, вибиралося комісією з чотирьох синдиків, які мали між іншими право тортур (*ponere ad torturam*) для хабарників та неправдивих свідків¹²⁷.

Серед численного штату урядовців, що залежало від консула Кафи, треба відзначити начальника оргузіїв (*capitanes horgusiorum*) – тої кінної сторожі, яку утримувала генуезька адміністрація яко поліцію не тільки в самій Кафі, але й за її мурами. Склад цієї сторожі, очевидно, був тубільний, бо назву цієї оргузії чи аргузії, найскорше, може бути витлумачено з тюркських мов, тим більше, що другою назвою для цих стражників є вже виразно тюркський термін – козак¹²⁸. Поруч із цією кінною сторожею була й піша, яка підлягала окремому приставу консула (*cavallerium*)¹²⁹.

Отже, консул Кафи був, як ми бачимо, головою всієї адміністрації Газарії; йому підлягали ті урядові особи, що стояли на чолі окремих міських осад і що також звалися консулами. Таких консулів ми бачимо в Сольдаї, Чембало, Тані, але вибирає їх не кафінський консул, а самі ж місцеві генуезькі колоністи; з 1403 року вибирала їх влада метрополії¹³⁰. Утримувала їх, так само як кафінського консула, кафінська громада; діставали вони від 100 до 500 сонмів, кафінський консул діставав 500 сонмів, консули Сольдаї та Чембало – 100. Їм якнайсуворіш заборонялося займатися хліборобством, торгівлею та відкупними операціями, а тим часом вони повинні були на свій кошт, утримувати не тільки певну кількість слуг, але й почасти навіть своїх

¹²⁵ Каналле, *Della Crimea*, I, с. 345–346.

¹²⁶ Юргевич, *o[pus] c[itatum]*, с. 643–666.

¹²⁷ *Ibid[em]*, с. 679–683.

¹²⁸ Юргевич, *o[pus] c[itatum]*, с. 699–700, 824; Брун, *o[pus] c[itatum]*, I, с. 310. Брун виводить слово *orgusius* або *argusius* від арабського слова *argusie* – доглядач над галерними невільниками, наближуючи це до еспанського слова *alguazil*.

¹²⁹ Юргевич, *o[pus] c[itatum]*, с. 698–699, 824. Назву стражників – *servientes seu sergentos* порівнює він з *sergens de ville*.

¹³⁰ *Primaudaie, o[pus] c[itatum]*, с. 88; Каналле, *Della Crimea*, I, с. 349; Гайд, *o[pus] c[itatum]*, II, с. 367–369.

намісників (*vicarii*) та інших урядовців¹³¹. Тому не дивно, що консули намагалися поповнити свої ресурси як шляхом вимагання подарунків від позовників, так і шляхом набуття продуктів від населення по дешевшій ціні. Іноді це зв'язувалося з лихварськими операціями, і проти цього ми знаходимо низку постанов у статуті 1449 р[оку]¹³². Навіть саме життя консулів було піддане регламентації, особливо в Сольдаї. Сольдая була головною фортецею Газарії; в ній консул рівночасно ніс обов'язки й коменданта фортеці, й старшинував над різноманітного складу гарнізоном. Тут йому якнайсуворіше заборонялося покидати на ніч межі міста під загрозою втратити посаду й загубити платню¹³³.

От, яка була складна, збудована на системі контролю, а часом і шпигунства, система керування Газарією, що вилилася в особливо розвинені форми в середині XV ст[оліття], коли ця система так виразно виявилася в статуті 1449 р[оку]. Значно простішою була система керування у венеціанській колонії нашої країни, в Тані. Тут також на чолі громади стояв консул, якого призначалося на два роки з метрополії. Він мав при собі радників, з якими він повинен був спільно виконувати як судові функції, так і фінансово-адміністративні. Ми не знаходимо в Тані будь-яких контрольних органів; їх заміняв «начальник над галерами», який прибував у Тану два рази на рік і який повинен був приймати скарги й доводити їх до відома особливої колегії в метрополії *Avvogadori del Commun*, крім дрібніших скарг, що він вирішав їх сам на місці. І тут ми також знаходимо заохочування до таємних доносів і систему винагородження суддів із майна урядовців, яких злочини було викрито; це риса дуже характерна для всього ладу венеціанської держави та й приватного життя також¹³⁴.

Розглянуті у нас форми керування італійськими колоніями в Причорномор'ї були тісно зв'язані з їх переважно торговельним характером, а через те, що торгівля процвітала, й керування колоніями зберігало характер правильності й відносної справедливості. Це давало підставу тогочасним генуезьким хроністам писати про надзвичайну пошану тубільців до судових та інших установ Газарії¹³⁵.

Розцвіт торгівлі Газарії найбільш виявився в XIV ст[олітті], в зв'язку з розвитком якраз у ці часи вже відомого нам середнеазійського шляху та сприятливими для торгівлі умовами в землях, підвладних нащадкам Чінгізхана. Те саме можна сказати й про Золоту Орду, хоч якраз там у той час були династичні заколоти – «замятни», за виразом старих руських літописів. Немало сприяло розвитку

¹³¹ Юргевич, о[pus] с[itatum], с. 643–646, 766–767, 783–785.

¹³² Ibid[em], с. 647–648, 784.

¹³³ Юргевич, о[pus] с[itatum], с. 768–776.

¹³⁴ Ковалевский, о[pus] с[itatum], с. 165–169.

¹³⁵ Мурзакевич, о[pus] с[itatum], с. 39–40; Канале, *Della Crimea*, II, с. 139–140.

європейсько-азійського торговельного шляху через порти Газарії, ще й до Персії та Індії, й те, що інші шляхи були дуже небезпечні. Вони йшли через країни Близького Сходу, зокрема через Єгипет і Сирію, розділені на силу ворожих між собою держав, що далеко не завжди сприяли торгівлі італійських республік у зв'язку з остаточним знищенням Єрусалимського королівства¹³⁶.

Пишний розцвіт італійської, зокрема генуезької, торгівлі в Чорнім морі та Приозів'ї, більш усього повинен був виявитися в тих міських центрах Газарії, де ця торгівля зосереджувалася. І справді, ми маємо досить тогочасних джерел, що оповідають про величчя та багатства Кафи *locum insignis ubertate multiplici hominum et rerum exuberans*¹³⁷, центра всього економічного, політичного й культурного життя генуезької колоніальної імперії. Поширення Кафи йшло ступеневе, починаючи з невеличкого, арендованого у татарських феодалів ґрунту для збудування *fondaco*, центра торговельних операцій італійських купців за взірцем таких самих «купецьких дворів», що існували по всім Леванті. Обведений валом та неглибокою фосою, цей убогий притулок генуезців викликав до себе зневажливе відношення сучасників, яке відбилосся в словах візантійського хроніста Нікіфора Грігори¹³⁸. Але не зважаючи на удари, що падали на нього у вигляді руйнацій з боку татар славного еміра Ногая 1298 р[оку]¹³⁹ і вже згаданого нами хана Тохти 1308 р[оку], він невпинно ріс і поширювався. Генуезька влада вжила енергійних заходів, щоб звести зруйновану підпору їх торгівлі на Чорнім морі, й це виявилосся в розпорядженнях *Officium Gazariae*, утвореного незабаром по подіях 1308 р[оку]; ці розпорядження привели до збільшення в Кафі генуезького населення, а з другого боку – до будування як приватних, так і публічних будинків. Але найбільш дбали «*Octo sapiente*», що засідали в *Officium*, щоб якнайскорше укріпити місто, яке почало якраз відроджуватися; і ми бачимо, що вже 1316 року в інструкціях новому консулові в Кафі наказується закласти навколо мурів гласис у 100 ліктів завширшки; щоправда, стіни ці, здається, не були всюди мурованими¹⁴⁰. Але незабаром ми бачимо, як у зв'язку з подіями початку 40-их років XIV ст[оліття], які дуже непокоїли генуезців, не тільки шкелуваннями місцевої і центральної влади, але навіть і за ініціативою дружньої до Генуї папської влади, Кафу обводиться ланцюгом муровання, веж та

¹³⁶ Канале, *Nuova istoria*, I, с. 320–321; Ковалевский, *opus citatum*, с. 116.

¹³⁷ *Primaudaie, opus citatum*, с. 84 (вираз Папської були 1318 р.).

¹³⁸ Мурзакевич, *opus citatum*, с. 7–8.

¹³⁹ Кулаковский, *opus citatum*, с. 104.

¹⁴⁰ Гайд, *opus citatum*, II, с. 172–173, 365; Skrzinska, *Inscription latines des colonies genoises en Crime*, с. 14, 1928 р. *Мовиться про видання: Skrzinska E. Inscriptions latines des colonies genoises en Crimée (Théodosie, Soudak, Balaklava) // ASLSP. Vol. 56. 1928. P. 1–140 + III.*

стін. Епіграфічні дані у вигляді пам'ятних написів, укріплених на вежах, що дійшли до наших днів, оповідають нам, по-перше, що 1342 року консул Джіованні де Скафа почав будувати вежу, яка тепер відома під назвою «Круглої»¹⁴¹; по-друге, про заложення 1348 року (а за другим, менш певним, читанням 1346 р[оку]) вежі, гроші на яку було одержано завдяки турботам папи Климента VI, що хотів допомогти загроженій від татар Кафі, як військом, так і грошима «*crucis in augmentum*»; вежу цю в подяку за допомогу папську було названо його іменням. Ця назва, за традицією, яку тепер, щоправда, заперечують, збереглася, й до цього часу й її прикладають до одної із зацілілих веж¹⁴². Нарешті на цей же неспокійний час припадає будівнича діяльність консула Кафи в 1352 та 1353 роках Гоффредо ді Зоальї¹⁴³; цю діяльність засвідчують генуезькі хроніки й написи. В результаті цієї першої фази укріплення Кафи було збудовано замок – *castro*, що був центром генуезького міста (*borgo*) взагалі. Тут поволі вирости головні будівлі, як наприклад: палац консула (*palazzo*), судові установи (*curia*), скарбниця (*масарія*), будинок для латинського єпископа (посаду цю утворив 1318 року Папа Іоанн XXIII¹⁴⁴), комори, склади для найбільш цінного краму, а також установа для зважування сипких продуктів, за які треба було платити цю (*jegetharia*). Вхід до цієї основи генуезької колонії охоронявся укріпленими брамами, одна з них, в руїнах, збереглася і до цього часу в пізнішій Карантині¹⁴⁵.

Навколо цього кола укріплень, що захищали серце Кафи, поволі виникає на протязі XIV ст[оліття] ряд «*sobborghi*», кварталів густо забудованих і залюднених, з численними церквами (на чолі їх стояла латинська єпископальна катедра церкви Св[ятої] Агнесси), як католицькими, так і православними (грецькими) та вірменськими, монас-

¹⁴¹ Брун, *opus citatum*, I, с. 278; Новицький, Кафа, «Україна», 1926, кн. 4, с. 35; Skrzinska, *opus citatum*, с. 32–34. *Мовиться про видання*: Новицький О.П. *Кафа // Україна*. 1926. № 4. С. 35–39.

¹⁴² Юргевич, Генуезские надписи в Крыму, «Зап[иски] Одес[ского] о[бществ]а ист[ории] и древ[остей]», V, с. 160–162; Новицький, *opus citatum*, с. 35–36; Skrzinska, *opus citatum*, с. 35–39.

¹⁴³ Гайд, *opus citatum*, II, с. 198, прим. 365; Колли, Об одном барельефе, «Изв[естия] Тавр[ической] арх[ивной] ком[иссии]», № 53, с. 147–151, напис Зоальї; Skrzinska, с. 40–46. *Мовиться про видання*: Колли Л.П. *Об одном генуезском барельефе Феодосийского музея // ИТУАК (год двадцать девятый)*. № 53. 1916. С. 147–151.

¹⁴⁴ Брун, *opus citatum*, с. 279.

¹⁴⁵ Колли, Каффа в период владения ее Банком св. Георгия, «Изв[естия] Тавр[ической] арх[ивной] ком[иссии]», № 47, с. 75–81; Новицький, *opus citatum*, с. 37–39. *Мовиться про видання*: Колли Л.П. *Кафа в период владения ею Банком св. Георгия (1454–1475) // ИТУАК (год двадцать шестой)*. № 47. 1912. С. 147–151.

тирями францісканськими та домініканськими¹⁴⁶, торговельними установами та ринками. Тут же були численні заїзди та двори, де заганялося невільників, яких завжди було дуже багато в Кафі¹⁴⁷. Вся сукупність цих *sobborghi* була ступнево обведена суцільною стіною. Стіни ці було укріплено вежами, яких було загалом 26; в стінах було прорізано брами числом 6, над якими красувалися герби Кафи й Генуї, виображення георгіївського хреста, воріт (*Janua*), а іноді й Георгія (Юрія) Переможця¹⁴⁸. Зовнішній ланцюг укріплень доходив до самого моря. Тут була найбільша частина укріплень: замок, або вежа св[ятого] Константина, яка була арсеналом усього міста (*sabaria* – назва, що її Брун зближує з *Santa Barbara*, визначенням для складу пороху, порохівні, від імени св[ятої] Варвари, патронеси артилеристів); цю вежу особливо пильно охороняли солдати (*stipendiarii*) з окремим *capitano* на чолі¹⁴⁹. Значні роботи з будування цієї довгої лінії стін було переведено в кілька заходів; одним періодом таких заходів були консульства Якопа Спіноле, П'єтро Газано та Бенедетто Грімальді, що йшли один за одним, з року 1384 по 1386 рік (або з 1333 по 1385 рік), згідно зі свідченнями хроністів та написів¹⁵⁰. Про пізніші роботи неясні натяки збереглися в фрагментованих написах консула Доменіко Спінола, 1411 року, судді Гаспаро (в консульство Гвізольфі), 1467 [року], і, можливо, ще в декількох інших, де невідомо, який характер мали згадані в них будівлі¹⁵¹. В усякім разі підтримання цих фортеційних будівель було постійною турботою як місцевої, так і генуезької влади. Так, 1455 року в зв'язку із змінами в управі Газарії, що якраз тоді відбулися, і з небезпекою з боку турків, загальний ремонт фортеційних стін було здано підрядчикові Антоніо Ассеретто; той оглянув їх і знайшов багато серйозних пошкоджень, які й зазначив¹⁵².

Але Кафа, в час свого найвищого розцвіту, на початку XV ст[оліття], не обмежувалася лише укріпленою зоною свого *borgo* й *sobborghi*; її населення, що все збільшувалося, тоді досягло 70–80 тисяч чоловіка, не вміщалося в ці тісні рямці типового середньовічного міста й переливалося поза їх межі, осаджуючися в слободах (*avanborghi*) з різномірним складом мешканців, серед яких переважали вірмени й

¹⁴⁶ Колли, *op[us] citatum*, с. 84–89.

¹⁴⁷ *Ibid[em]*, с. 77.

¹⁴⁸ Колли, *op[us] citatum*, с. 79–81; Новицький, *op[us] citatum*, с. 39.

¹⁴⁹ Брун, *op[us] citatum*, I, с. 309–310; Колли, *op[us] citatum*, с. 78–79; Юрєвич, *op[us] citatum*, с. 723–724, 826.

¹⁵⁰ Гайд, *op[us] citatum*, II, с. 49–55; Колли, *op[us] citatum*, с. 79; Skrzinska, *op[us] citatum*, с. 49–55.

¹⁵¹ Юрєвич, *op[us] citatum*, с. 163–166.

¹⁵² Колли, *op[us] citatum*, с. 79.

татари¹⁵³. Таке велике місто, що стояло далеко від будь-яких великих рік, при сухім кримським кліматі, певна річ, потребувало штучного водопостачання. Дійсно, як із письмених джерел, так і з зацілілих речових пам'яток, ми дізнаємося, як багато уваги віддавалося питанням водопостачання Кафи, і які різноманітні були ті способи, завдяки яким населення Кафи дістало воду, хоч все ж таки мала її не досить. Щороку посилялося з Генуї до Кафи спеціалістів (*custodi delle aque, custodies aquarum*), що спочатку будували, а потім підтримували широку сітку будівель, призначених для збирання дощової води, а також підземної роси, в особливі конденсатори у вигляді купоріни; як у першому, так і в другому випадку, зібрана вода каналізувалася через сітку гончарних труб у великих цистернах, обкладених камінням, сюди ж спливала вода з небагатьох джерел, що були на околичних горбах, коло міста. В самому місті було побудовано ряд водорозбірних фонтанів, що були і за турецької доби і існують у теперешній Теодосії¹⁵⁴.

Такій високорозвиненій матеріальній культурі Кафи повинна була відповідати й культура духовна, але про неї ми маємо небагато даних. Так згадується про школу, засновану домініканцями, про посаду *magister scholarum, provisionatus in Caffa*, що дає підставу гадати про існування низки шкіл¹⁵⁵.

Другий щодо своєї ваги міський центр генуезьких володінь в Криму є місто, що перемінило на протязі свого багатовікового життя кілька назв. Греки звали його Сугдеею, арабські письменники (як пізніші і татари) – Судаком чи Сурдаком, східні слов'яни – Сурожем, і нарешті італійці – Сольдаєю. При всіх змінах свого імені місто це мало однаково велике значіння; це виявляється в тім, що від його імені той півострів, на якому він стояв, візантійці називали Сугдеею, тому морю, що його омивало, араби дали назву Судацького чи Сурдацького, а східні слов'яни – Сурозького¹⁵⁶. Значіння його коренилося в тих торговельних шляхах, які йшли від дуже вигідної для стоянки судів на котвицях й захищеної бухти по родючій долині й через невисоку частину кримської Яйли вглиб півострова, а звідси – на широкі простори причорноморських та приозівських степів.

¹⁵³ Колли, *op[us] c[itatum]*, с. 79. Серед торговельних установ, що були тут, згадуються корчми та лупанари; за ними було встановлено поліцейний догляд, що його регламентовано в статуті 1449 року. Див[іться] Юргевич, *op[us] c[itatum]*, с. 713–714, 718.

¹⁵⁴ Колли, *op[us] c[itatum]*, с. 81–84; Барсамов и Полканов, Феодосия, с. 45–49.

¹⁵⁵ Колли, Падение Каффы, «Изв[естия] Тавр[ической] арх[ивной] ком[иссии]», № 55, с. 160; Порів[няйте] згадку «про профессора грамматики» в 1-ій половині XV ст.: Skrzinska, *op[us] c[itatum]*, с. 7. *Мовиться про видання: Колли Л.П. Падение Каффы (по генуезским и другим современным источникам). Последние месяцы генуезской Каффы (1474–1476 гг.) // ИТУАК (год тридцать первый). № 55. 1918. С. 145–173.*

¹⁵⁶ Брун, Черноморье, II, с. 122; Полканов, Судак, с. 10–12.

Торговельні інтереси зв'язували Сольдаю (ми будемо називати місто його італійським, для нас найбільш істотним, іменем) як з районом середнього Подніпров'я, так і з районом Волині. Якраз в ці часи, в часи зложення «Слова о полку Ігореві» в XII ст[олітті], Сурож, що хоч і лежав у «земле незнаеме», себто, що стала «незнаемою» (за тлумаченням Бруна) для Київської Русі через половецьку перевагу у степах, був такий же добре відомий, як і Корсунь (Херсонес, старовинний міський центр Криму). А на Волині, наприкінці XIII ст[оліття], у Володимирі, ми зустрічаємо суроцьких купців¹⁵⁷.

Але торговельні шляхи йшли з Сурожа, Сольдаї і на далекий північний схід у Володимирсько-Суздальську землю; ми можемо зробити такий висновок зі слів францісканського ченця Рубруквіса (XIII ст[оліття]) про «руських купців», що вимінювали в Сольдаї коштовні футра, найскорше продукт північного сходу, на шовкові та інші тканини і на східне коріння¹⁵⁸. Шлях, яким ішли ці купці, тягнувся на північ Доном і, певна річ, повинен був зробитися більш уживаним у часи заснування Тани та монголо-татарського цивілізаційного впливу в приозівських степах. Тому недивно, що звістки про купців-сурожан починають зустрічатися в джерелах північно-східної Русі (зокрема в літописах) XIV ст[оліття] все частіш та частіш, і що їх пристосовується до того економічного й політичного центра, яким стала Москва, яка й виросла на перехрестю торговельних шляхів із Подоння в Новгород і з Смоленська до Поволжя¹⁵⁹.

Перша згадка про «гостей сурожан» у Москві стосується до 1356 року; проте, як справедливо зауважив Забелін, зв'язки Москви з італійськими чорноморськими колоніями, в зв'язку з уже відомими нам змінами торговельних шляхів, повинні були початися раніш. Недурно ж ще в 40-их роках того ж XIV ст[оліття] фігурує в Москві ливарний дзвонів майстер Борис Римлянин (очевидно, перехрест православний); треба гадати, що скоріш усього, він попав до Москви з Сурожа чи Тани¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Брун, o[pus] c[itatum], с. 129; Перетц, Слово о полку Игоревім, 1926, с. 173–174; Грушевський, Історія України-Руси, II. *Мовиться про видання: Перетц В. Слово о полку Игоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар // Збірник історико-філологічного відділу Української академії наук. № 33. Київ. 1926. 356 с.; вірогідно, Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 2: XI–XIII вік. Львів. 1905. 634 с. (2-е вид.).*

¹⁵⁸ Брун, o[pus] c[itatum], II, с. 139.

¹⁵⁹ Забелін, История города Москвы, с. 7, прим. 1, 1902 р. *Мовиться про видання: Забелін І.Е. История города Москвы. Ч. 1. Москва. 1902. 635 с.*

¹⁶⁰ Забелін, o[pus] c[itatum], с. 86–87. Про плавання Доном московського митрополита Пимена, що їхав через Тану, Кафу та Сольдаю до Царгороду 1389 р. див[іться] Іловайский, История России, т. II, с. 293, 1884 р. *Мовиться про видання: Іловайский Д.И. История России. Т. 2: Московско-Литовский период или собиратели Руси. Москва. 1884. 587 с.*

Тісні зв'язки Сольдаї-Сурожа з Москвою базувалися на обміні різних виробів Сходу та й частки Заходу, що їх привозили «сурожани», на сировину північно-східної Руси. Перше місце в сурозьких імпорті до Москви займали шовкові тканини; не дурно ж і в пізніші часи «торгові ряди» крамниць у Москві, що торгували шовками, звалися «Суровськими (себто Сурозькими) рядами». Цей термін довгий час уживався на Московщині для визначення «суровського краму» галантерейного, насамперед, шовкового краму, який продавався в «суровських» крамницях¹⁶¹. Важну роль купців-сурожан у Москві засвідчено також пригодами сурожця Некомата (можливо грека з роду), що вп्लутався в інтриги бояр і за це заплатив своїм нерухомим майном – у нього було конфісковано його села¹⁶².

На відомостях, зібраних від сольдайських (а можливо й танських) купців, що побували в Москві, крім своїх особистих спостережень, спирався у своїх звідомленнях про далеку Московію славний венеціанський державний діяч та письменник Джосафат Барбаро в своїй праці *Nviaggio della Tana*¹⁶³, яку було написано 1487 року і яка взагалі є одним із найважливіших джерел для наших відомостей про італійську чорноморську торгівлю взагалі, зокрема про Тану, як ми це побачимо далі¹⁶⁴.

Безпосередньо познайомитися з Московською державою кінця XV ст[оліття] довелося італійському послові в Персії Контаріні та ще декому з італійців. Італійський посол був змушений вертатися до Персії через Москву, а італійці попали сюди безпосередньо з Італії в зв'язку з великодержавними замислами Івана III, які підтримували, треба гадати, вихідці з італійських чорноморських колоній не тільки з Сольдаї, але також з Тани й Кафи, особливо в останні роки існування генуезької Газарії.

¹⁶¹ Брун, *op[us] c[itatum]*, II, с. 125.

¹⁶² Соловьев, *История России*, кн. I, вид[ала] «Общ[ественная] польза», с. 967–969. *Мовиться про видання:* Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Кн. 1, т. 1–5. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Обществ. Польза». 1851. 1726 стлб.

¹⁶³ *Мовиться про видання:* *Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana, in Persia, in India, et in Costantinopoli con la descrizione particolare di città, luoghi, siti, costumi, et della Porta del gran Turco et di tutte le intrate, spese, et modo di gouerno suo, et della ultima impresa contra portoghesi*. Vinecia. 1545. P. 3–21.

¹⁶⁴ Огородников, *Венецианские кладоискатели XV в. в южном Подонье, «Изв[естия] Тавр[ической] арх[ивной] ком[иссии]», № 53, с. 81–83; Крусман, Джосафат Барбаро и Помпоний Лет и их путешествие по югу России, 1917. Мовиться про видання:* Огородников В.И. *Венецианские кладоискатели XV в. в южном Подонье // ИТУАК (год двадцать девятый)*. 1916. № 53. С. 81–89; Крусман В. *Джосафат Барбаро и Помпоний Лет и их путешествие по югу России*. Одесса. 1917. С. 4–18.

В результаті як цих торговельних операцій, так і взагалі того розцвіту середазіатської торгівлі, про який ми вже говорили, Сольдає спочатку в руках венеціанців, а потім (з 1365 року) генуезців, виросла у великий торговельний порт, що потребував особливої охорони. Цю охорону полекшувала сама природа, що дозволила Сольдаї розміститися на схилах невеликої гори, яка незвичайно стрімко уривалася в море. Тут повільно виникає, як і в Кафі, ціла система стін та веж, що одні одну закінчують й одні одних доповнюють. Вони досить добре зацілили, заховалися й до наших часів, і викликали шанобливий подив цілих поколінь подорожників та дослідувачів своєю красою, з'єднаною з силою¹⁶⁵.

Про час забудування окремих веж та брам і тут, як у Кафі, можна довідатися з епіграфічних останків у вигляді написів, які звичайно прикріплювали будівники Сольдаї, її консули, на тих будівлях, що вони їх звали *ad aeternam rei memoriam*. Головну роботу з будування мурів, що обвели як саме місто, так і цитадель (так званий «Консульський замок» – *Castrum Sanctae Crucis* актів), з вартовою вежею на неприступній скелі – *Castrum Sancti Eliae*, було виконано, міркуючи з написів, в сорокалітній період від 1371 до 1414 року заходами низки консулів¹⁶⁶. Починає ці роботи Леонардо Тартаро, продовжували Якопо Торселло, Баттість де Зоальї, Коррадо Чігало; кінчає ж цю низку консулів голосне прізвище Фієско ді Ляванья, представник якого – Лукіно, вніс і свою долю у справу укріплення генуезької могутності в Сольдаї. Під охороною цих мурів та веж скупчено росло типове середньовічне місто, з багатьма церквами – як православно-грецькими, так і католицькими, можливо, були там і вірменські церкви, від яких збереглися самі назви, і які підлягали двом окремим єпископам – православному, що з давніх ще часів мав свою катедру в грецькій ще Сугдеї¹⁶⁷, і католицькому, що з'явився тут, мабуть, з того часу, як

¹⁶⁵ Див[іться] описи руїн Сольдаї в працях Бруна, *opus citatum*, II, с. 121–122, 147–154; Полканова, *opus citatum*, с. 25–44; Протасова, *Памятники Судака*, «Крым», № 2, 1926 р., с. 95–105; Лапина, *Судак*, 1928 р., с. 5–25. *Мовиться про видання*: Протасов Н.Д. *Памятники Судака* // Крым. № 2. 1926. С. 95–107; Лапин Н. *Совуваа. Soldaia. Судак. Записки на досуге Николая Лапина под редакцией и со вступительной статьей профессора П.И. Новицкого и с предисловием профессора А.С. Башкирова*. Москва. 1928. 71 с.

¹⁶⁶ Перелік написів і їх аналіза див[іться]: Юргевич, *opus citatum*, V, с. 169–175; художній опис їх дає Лапін, *Судак*, с. 39–58; новіша розвідка, що вносить багато важних корективів (1371 рік початок будівництва, а не 1387 рік, як думали раніш) – Skrzinska, *opus citatum*, с. 107–125.

¹⁶⁷ Про церковні справи Сугдеї, а потім і Сольдаї, див[іться] дорогоцінні – Заметки XII–XV века, приписанные на греческом Синаксаре. «Записки Одесск[ого] общ[ества] ист[ории] и древ[ностей]», т. V, с. 595–628. *Мовиться про видання*: Антонин (архимандрит). *Заметки XII–XV века, относящиеся*

генуезці захопили Сольдаю¹⁶⁸. Одинокі останки церковної архітектури в Сольдаї, що збереглися до наших днів, це, по-перше, церква, а, по-друге, капеля. Церква стоїть коло «Консульського замку»; в збудуванні її брав участь (міркуючи з напису, що дійшов до нас) консул Каталано ді Мондіана; не раз міняла вона свою конфесійну належність й побувала навіть якийсь час мечеттю. Капеля стоїть коло Судацького порта, який захищає особлива вежа. Цю вежу звів ще 1386 року консул Федеріко Астагверра, який був як і його наступники, рівночасно і консулом, і комендантом фортеці та масарієм.

Склад людности міста, як і в Кафі, був дуже різnorodний. Крім генуезців, тут багато було греків, що в склад рад, які були при консулі, обов'язково входили представники цієї національности. Крім генуезців і греків, у Сольдаї були татари, вірмени та «руські купці», про яких оповідає ще Рубруквіс¹⁶⁹.

Скільки саме було населення в Сольдаї в добу генуезької зверхности невідомо, але, безперечно, кількість його була значно менша за кількість населення Кафи, навіть коли приєднати до людности Сольдаї (що займала, міркуючи за обводом зацілілих мурів, не дуже велику площу землі) людність околиць цього міста¹⁷⁰. Взагалі треба сказати, що значіння Сольдаї яко торговельного порта почало падати з часу, коли вона увійшла в склад генуезьких володінь. Це сталося через ту явну перевагу, яку генуезці виявляли свому найголовнішому центру в Причорномор'ї – Кафі, цій «reggina del Mare Maggior», як вони її називали. За Сольдаєю генуезька політика намагалася зберегти значіння військового центру з огляду на те незрівняне фортифікаційне значіння, яке являла з себе природа місцевости, де стояло місто¹⁷¹. До того ж Сольдає і в генуезькі часи була центром цвітучого району виноградників та садів, району, який, як ми знаємо, перейшов за умовами 1365 та 1380 років у безпосереднє володіння генуезької влади. Ця влада, що намагалася, як ми вже бачили, часом обмежувати безсоромну експлоатацію, яку проявляли над греко-татарською людністю генуезькі землевласники, подібні до згаданих нами братів

к крымскому городу Судее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре // ЗООИД. Т. V. 1863. С. 595–628.

¹⁶⁸ Брун, о[pus] с[itatum], II, с. 151–155.

¹⁶⁹ Брун, о[pus] с[itatum], II, с. 145–146; Полканов, о[pus] с[itatum], с. 17–20; Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 366–367, 369–370. Бертъе-Делагард, Каламита и Феодоро, «Изв[естия] Тавр[ической] уч[еной] арх[ивной] ком[иссии]», № 55, с. 20–23. *Мовиться про видання:* Бертъе-Делагард А.Л. *Каламита и Феодоро // ИТУАК (год тридцать первый).* № 55. 1918. С. 1–44.

¹⁷⁰ В 1249 році населення Судеї (ще до захоплення її генуезцями) рахувалося всього на 8 тис[яч] чоловіка (Див[іться] Полканов, о[pus] с[itatum], с. 14, що виправляє переклад відповідного місця синаксара в «Зап[исках] Одесск[ого] общ[ества] ист[ории] и древ[ностей]», т. V, с. 611).

¹⁷¹ Полканов, о[pus] с[itatum], с. 19.

Гуаско, дбала й про раціональне постачання води для садів та виноградників. Для цього було збудовано водогони; наглядав за ними окремий *magister ductor et salvator aquarum*, а оплачувала його комуна з сум, що склалися з податків на виноградники – *ambelopaticum*¹⁷².

Ми вже знаємо, що помалу весь полудневий берег Крима, починаючи від Кафи та Сольдаї перейшов під зверхність генуезців, причому одним із найбільш західних пунктів став Чембало, ця старовинна, ще грецька, багата на рибу колонія. Значіння Чембало збільшувалося ще його бухтою, яка від природи була надзвичайно захищена. Над нею стояло невеличке місто; над укріпленнями його, мурами та вежами, працювала низка генуезьких консулів, що їх сюди присилялося. Найстарший із зацілілих написів в укріпленнях Чембало стосується до 1357 року, часу консульства Сімона дель Орто, який належав до родини, що відіграла таку велику роль в початковій історії Кафи¹⁷³. Решта написів (їх було вивезено в Італію з Балаклави під час Кримської війни 1854–1856 років) оповідають про консулів Оліва та Грілло, які правили у 60-их роках XV століття¹⁷⁴. Під захистом зведених консулами веж та мурів жила мішана, як і в інших містах Газарії, людина Чембало; життя в Чембало досить докладно регулюють розділи статуту 1449 року, який так багато уваги надає поруч із військовими функціями консула діяльності особливого пристава (*ministralis*). Він доглядав за рибальством, цим головним промислом мешканців Чембало, і стягав з них, на користь кафінської скарбниці (*massaria*), особливий податок рибою ж; йому належали фіскальні права й щодо продуктів виноробства, яке годувало частину людности Чембало та його околиць. Той же статут гарантував мешканцям Чембало право вільної торгівлі, навіть невольниками¹⁷⁵.

І в Чембало, як і в Кафі та Сольдаї, існувало католицьке єпископство, але коли воно було там засновано, точних даних немає. Ймення єпископів, що дійшли до нас, стосуються до початку XV ст[оліття]¹⁷⁶

Не будемо розглядати інших міських осад генуезької Газарії в Криму, що не мали такого значіння як ті, які ми вже розглянули. Не будемо розглядати навіть старовинного Херсонеса, що перейшов під зверхність генуезців у 1350 році в стані цілковитого упадку¹⁷⁷, а

¹⁷² Брун, *o[pus] c[itatum]*, с. 146; Полканов, *o[pus] c[itatum]*, с. 19–20; Юргевич, *o[pus] c[itatum]*, с. 772–773, 831–833. Пояснення слова «*ambelopaticum*» з грецьких коренів, що визначають вичавлювання винограду ногами.

¹⁷³ Юргевич, *Надписи*, с. 175–176; Skrzinska, *o[pus] c[itatum]*, с. 129–130.

¹⁷⁴ Канале, *Della Crimea*, II, с. 343–345; Skrzinska, *o[pus] c[itatum]*, с. 131–134.

¹⁷⁵ Юргевич, *Устав*, с. 783–796, 833–835.

¹⁷⁶ Брун, *o[pus] c[itatum]*, I, с. 305–307.

¹⁷⁷ Кулаковский, *o[pus] c[itatum]*, с. 110; Брун, *o[pus] c[itatum]*, I, с. 305–306; Иванов, *Херсонес Таврический*, с. 152–155, 1912 р. *Мовиться про видання:*

перейдемо до характеристики Тани, що ми її не раз тут уже згадували як місто. Це ж був ключ до середнеазійської торгівлі італійських морських республік, не тільки генуезької, а й венеціанської, і місто надзвичайно важне; ми його тепер розглянемо.

Ми вже знаємо, що венеціанська й генуезька колонії в Тані виникли майже рівночасно наприкінці першої чвертини XIV ст[оліття] і що спочатку вони не мали характеру державної організації. Перший прояв такої організації міститься в тім привілею (*privilegium*), якого надав венеціанцям татарський хан Узбек 1332 р[оку]. В своїм ярлику до татарської влади Тани Узбек наказував приділити венеціанцям під факторію землю на березі Дону, що лежала між європейською частиною міста (*Zudecha* венеціанських актів) та генуезькою факторією. Тут швидко повиростали будинки купців та торговельні склади. Ця ділянка не раз обводилася мурами з огляду на погроми факторій татарами, що не раз повторялися; мури були невисокі й клалося їх з цегли (*de carpicis coctis*)¹⁷⁸. Під горою, до якої підходив венеціанський квартал, було збудовано невеличкого замка (*castrum*), який пізніш, у XV ст[олітті], було значно укріплено й поширено, щоб дати змогу всім венеціанцям переховуватися в нім зо всім своїм майном¹⁷⁹.

В цих тісних межах почало розвиватися життя венеціанської Тани, що підлягала керівництву консулів, які змінювалися що два роки; вони були також і обов'язковими посередниками в зносинах венеціанських колоністів із володарями цієї країни, татарами. Ці відносини насамперед виявлялися в уплаті мита за всякий крам, що його привозилося чи вивозилося з Тани, а також і за той, що в Тані продавався; звичайно венеціанці дбали про те, щоб шляхом хабарів татарським урядовцям по змозі зменшити ці виплати¹⁸⁰. Розміри мита після відомих нам конфліктів 1343-го та дальших років встановив ярлик хана Джанібєка в розмірі трьох відсотків з вартості краму. Але разом з цим основним митом існували й інші, як возове «*tartanacho*» за право перевозу краму на возах, корабельне – збір з кораблів за постійну, тощо, які викликали нові конфлікти між венеціанцями й татарами. Але разом із цими «татарськими» поплатами існувало ще мито, яке стягав венеціанський консул у розмірі 1½ % з усякого краму, що його привозилося до Тани з Європи. Стягалось це мито як з венеціанських купців, так і не венеціанських, крім лише генуезьких, що платили дуже незначний податок. Це спокушало

Иванов Е.Э. *Херсонес Таврический: историко-археологический очерк* // ИТУАК (год двадцать шестой). № 46. 1912. 375 с.

¹⁷⁸ Ковалевский, *op[us] c[itatum]*, с. 121–122.

¹⁷⁹ Гайд, *op[us] c[itatum]*, II, с. 376; Ковалевский, *op[us] c[itatum]*, с. 134–135.

¹⁸⁰ Ковалевский, *op[us] c[itatum]*, с. 121, 127–128.

декого з купців показувати себе генуезцями, і цей факт турбував владу¹⁸¹.

Венеціанська факторія в Тані не була дуже численна і це спонукало владу метрополії намагатися побільшити її склад, не тільки виходцями з Венеції, але й іншими італійськими й взагалі європейськими елементами. Для цього Венеція намагалася створити для них вигідніші умови торгівлі, знижуючи зазначені вище податки. Ці податки йшли в значній мірі на удержання місцевої адміністрації: консула, його радників та поліції – ми й тут зустрічаємо згадку про кінну сторожу, подібну до оргузі в Газарії¹⁸². Немалу суму в скрабниці Тани витрачалася на посольства, що їх періодично посилалося до двору «Imperatore dei Tartar», як звали венеціанці хана Золотої Орди («Lordo» в їх передачі). Такими умовами з ханами (як напр[иклад], з Бердібеком 1358 року) венеціанці намагалися закріпити своє становище в Тані та поліпшити умови своєї торгівлі¹⁸³.

Ми мало знаємо про внутрішній лад венеціанської факторії в Тані, але на підставі пізніших документів можна зробити висновок, що там була церква, палац консула та торговельні склади (lobia)¹⁸⁴. В церкві ховалося видатних членів колонії, що умирали в Тані, як про це свідчить плита консула Джакомо Корнаро, що вмер 1362 р[оку]¹⁸⁵; ця плита збереглася до наших часів. Других епіграфічних пам'яток італійської Тани не збереглося, але в татарсько-турецьким Азаку (Азові) кінця XVII ст[оліття], їх ще було досить багато¹⁸⁶.

Генуезька факторія в Тані виникла, як ми вже знаємо, майже одночасно з венеціанською. Містилася вона поруч із венеціанською і це, певна річ, повинно було лише сприяти погіршенню відносин між повсякчасними конкурентами, які навіть підозрівали один одного в намовлянню татар напасти на своїх суперників.

Хоч, зрештою, венеціанська влада намагалася уникати всього, що могло б роздратувати генуезців, як напр[иклад], прикупати землю до своєї факторії, яка б лежала з боку генуезької колонії¹⁸⁷. Тимчасом становище генуезької факторії в Тані дедалі ставало все кращим через великий вплив людности. Як генуезці, так і не генуезці, приваблені тими пільговими, як порівняти з венеціанською Таною,

¹⁸¹ Ковалевский, o[pus] c[itatum], с. 122–135; див[іться] ярлик, що його дав Джанібек у Гюлістані (один із палаців Сараю) в 1347 р[оці]: Канале, Della Crimea, II, с. 469–471.

¹⁸² Ковалевский, o[pus] c[itatum], с. 135–137, 139.

¹⁸³ Канале, Della Crimea, II, с. 471–473.

¹⁸⁴ Ковалевский, o[pus] c[itatum], с. 149.

¹⁸⁵ Ковалевский, o[pus] c[itatum], с. 110. Список венеціанських консулів Тани (неповний) див[іться] у: Канале, Della Crimea, II, с. 477–478.

¹⁸⁶ Брун, o[pus] c[itatum], с. 283–284.

¹⁸⁷ Ковалевский, o[pus] c[itatum], с. 122.

умовами життя та торгівлі, які їм тут давала влада¹⁸⁸, охоче оселялися тут. Значіння генуезької факторії виявилось в тім становищі, яке почав займати тутешній консул; спочатку його вибиралося в Кафі, а потім посилялося з метрополії, а це рівняло його рангою до кафінського¹⁸⁹. Функції консула, а також і його помічників, що їх нормували постанови 1331 і 1399 років, було закріплено одним із розділів Статута 1449 року. Тут між іншим установлювався розмір одновідсоткового податку, який платилося як з вивозового, так і з довозового краму і який йшов на удержання консула та його пристава в додаток до платні, що її асигнувала кафінська масарія (скарбниця). І в Тані фінансову частину доручалося масаріям¹⁹⁰.

І генуезька, і венеційська факторії Тани, хоч і переживаючи тимчасові вже нам відомі кризи, головним чином в зв'язку з татарськими взаєминами, все ж таки невпинно розвивалися на протязі XIV століття в зв'язку з розцвітом в ці часи не раз уже згаданого тут середнеазійського торговельного шляху; до нього прилучалася не така значна, але все ж важна торгівля Доном з північно-східною Московською Руссю. Проте цей розцвіт Тани базувався в значній мірі на факторії, що почав мінятися на кінець XIV століття на гірше, а саме – на внутрішнім ладу в Золотій Орді. Та «великая замятня», заколоти (за виразом московських літописів), що стають все частішим явищем у життю Золотої Орди другої половини XIV століття, хоч і відбивалися на торговельних оборотах Тани, проте не торкалася самого міста. Але в останнє десятиліття XIV ст[оліття] для Золотої Орди почалася смуга війн з новим об'єднувачем розпорошеної держави Чингіз-хана, з Тимур-Ленком або Тамерланом західних (у тім числі й італійських) джерел, і ця війна дуже зле відбилася на становищі Тани. Восени 1395 року величезне військо Тимура під проводом його самого підійшло до Тани після перемоги над ханом Золотої Орди Тохтамишем. З Тани назустріч йому вийшло посольство не тільки від венеціанців та генуезців, але й від каталонців, біскайців та інших купців, що, за звідомленнями тревізеської хроніки, перебували на той час у Тані. Послів було допущено у пишну ставку Тимура. Повні покори промови «ораторів» (як тоді називали послів) нібито зм'якшили цього «бича божого» щодо мешканців міста Тани, та ця м'яккість була звичайними військовими хитрощами татар. Військо було впущено до міста без бою, але тут воно захопило європейських купців і страшенно пограбувало їх майно, і захопило їх родини; врятувалися лише ті, хто встиг втікти на венеціанські галери, що стояли в порті. Місто було зруйновано дощенту, як венеціанська його частина, так і генуезька. Цей удар, що його було завдано італійській торгівлі в Тані, був ще

¹⁸⁸ Ковалевский, o[pus] c[itatum], с. 142.

¹⁸⁹ Канале, Della Crimea, II, с. 34.

¹⁹⁰ Юргевич, o[pus] c[itatum], с. 807–809.

тяжчий через ту руйнацію, якої зазнали від того ж Тимура значні центри Золотої Орди – Сарай та Цітрахань (пізніша Астрахань), що якраз розцвіла була перед XV ст[оліттям]. А ми ж знаємо, яке велике значіння в середнеазійській торгівлі італійських купців мали ці міста. Все ж таки торгоговельна роля Тани і після цих сумних подій залишалася дуже великою в очах і Венеції, і Генуї. Лише цими обставинами можна пояснити ту надзвичайну дбайливість, яку виявили конкурентки-республіки в справі відбудування своїх факторій в Тані. Ціла низка документів (особливо венеціанських) свідчать про ті витрати, які робили обидві метрополії не тільки на те, щоб відбудувати будинки та заселити факторії, але й щоб добре укріпити й озброїти їх. Разом із тим знову здобуваються у ханів ярлики з потвердженням привілеїв, що були надані в попередніх ярликах, які під час погрому Тимурового загинули. Проте ці нові ярлики не врятували від нових наскоків на Тану тих чи інших татарських ханів (як Пулад-бека в 1410 році, Керім-Берди в 1413 р[оці]). Золота Орда дедалі все більш розпадалася, і татарські хани просто хотіли пограбувати принаде для них франкське місто, що й тепер зберегло немале торговельне значіння, особливо як місце експорту на Захід риби й збіжжя¹⁹¹.

Коли для Тани уже кінець XIV ст. приніс такі тяжкі лиха, пригоди, які хоч не зовсім зруйнували, а лише підірвали значіння її як центра світової торгівлі, то для кримської Газарії ці роки війн і заколотів у Золотій Орді минули порівнюючи щасливо, коли не рахувати тривоги, що трапилася в Кафі в зв'язку з одним із епізодів цих заколотів. А саме, славнозвісний «виробник ханів» цих часів – емір Едигей посадив на столі Золотої Орди Тимур-Кутлука, а проти нього повстали сини скинутого хана Тохтамиша. Переслідуючи одного з них, Едигей дізнався що він переховується в стінах Кафи. Грізна вимога Едигея примусила генуезьку владу відмовити в гостинности синові дружнього їй хана, який підписав, як ми знаємо, умову 1380 року, що поширювала межі Газарії, і утікач був змушений покинути Кафу¹⁹². Можливо, що цей конфлікт разом із бажанням піднести громадськість у Золотій Орді, якою він фактично керував, спричинився до видання Едигеем закону («ясака»), що забороняв татарам продавати дітей своїх, і тому зменшився довіз їх у Сірію та Єгипет¹⁹³. Цей закон наніс велику шкоду торгівлі невольниками, яка була такою важною статтею прибутків для Кафи і для Тани увесь час їх існу-

¹⁹¹ Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 374–378; Канале, o[pus] c[itatum], с. 43–47; Ковалевский, o[pus] c[itatum], с. 143–165.

¹⁹² Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 380; Брун, o[pus] c[itatum], I, с. 308; Канале, o[pus] c[itatum], II, с. 52.

¹⁹³ Бартольд, Отец Едигея, «Изв[ествия] Тавр[ического] o[бществ]а ист[ории], арх[еологии] и этногр[афии]», т. I, с. 22–232. *Мовиться про видання:* Бартольд В.В. *Отец Едигея* // ИТОИАЭ. Том 1 (58-й). 1927. С. 18–23.

вання, і для італійських колоній. Правда, ця торгівля невольниками саме в цей час стала більш життєвою «ясирем» із українських земель в зв'язку з незавсиди щасливим втручанням Вітовта в заволодіння Золотої Орди.

Ці заволодіння, що вилилися в форму страшної усобиці нащадків двох ханів – Тохтамиша та Темір-Кутлука, що правили в Золотій Орді, наповнюють собою всю першу четвертину XV ст[оліття] і починають відбиватися все дужче як на безпечності торгових шляхів італійської чорноморської торгівлі, так і на спокою самої італійської колоніальної імперії. Щоб забезпечити себе від таких небезпек, керманічі Газарії, а також і Тани, намагалися здобути ласку того з конкурентів ханів, якого вони вважали дужчим. На це вони не шкодували грошей і на подарунки самим ханам-конкурентам, і на підкуп їх підручних. Характерною ілюстрацією для цієї політики можна уважати інструкцію, яку венеціанський сенат дав послові, якого посилав до двору «імператора татар» – «нобіле» Бенедетто Аймо 1413 року. В цій інструкції зазначається, що в даний момент є два претендента брата, які змагаються за ханський престіл, а саме – Керім-Берда та Хебек-Султан, але передбачалася можливість перемоги не тільки одного з них, але й третьої особи, якогось узурпатора на зразок недавнього державця Едигея, що кермував Ордою. З огляду на ці всі можливості, послові було дано два вірчі листа до кожного з братів-суперників і доручалося почати перемови з переможцем, не розглядаючи його прав на престіл. У посла повинна була бути одна мета – здобути потвердження попередніх привілеїв на торгівлю венеціанської Тани і скасування новонаведених утяжливих поземельних зборів (*terraticum*), не жалуючи грошей на підкуп (тисячу дукатів)¹⁹⁴. Але така політика лише до часу мала успіх. Коли в процесі розпаду Золотої Орди в XV ст[олітті] все ясніш стала викристалізовуватися татарська державність, що тяжила до Криму, як до свого центра, становище італійських колоній стало значно більш небезпечним. Хани попередньої Золотої Орди не намагалися заволодіти італійськими колоніями в Криму, вони задовольнялися ознаками своєї зверхності над ними, користуючися разом із тим вигодами торгівлі з ними. Але для творця Кримського ханства, славного Хаджі Герая, наприкінці першої четвертини XV ст[оліття], що взяв участь у боротьбі за спадщину Золотої Орди, питання стояло інакше. Як звався цей сміливий степовий авантюрист, чи звався він спочатку Девлет-Берди чи інакше, досі неясно. Але коли йому пощастило під іменем Хаджі (або Азі) Герая (інакше Пірея) забезпечити свою владу над усіма ногайськими і татарськими племенами між Доном та Дніпром, то захоплення південного бережжя Криму з виходом до цвітучих приморських міст стало неминучим довершенням програми створення незалежної держави. От чим пояснюються ті напружені взаємини, в які

¹⁹⁴ Ковалевский, *op[us] c[itatum]*, с. 155–156.

стало новоутворене Кримське ханство до генуезької Газарії вже з початку 30-их років XV ст[оліття].

А тим часом у Криму й без цього нового ворожого фактора у генуезців були причини для турбот. Уцілілий до XV ст[оліття] уламок візантійських володінь – князівство Теodoro (або Мангуп) із своїми державцями, що були споріднені з трапезунтськими Комненами й царгородськими Палеологами, намагалося грати самостійну ролю в торгівлі, користуючися портом Каламіта (Інкерман)¹⁹⁵.

На ґрунті конкуренції між цим портом та близькою до нього Балаклавою (Херсонеса, що приходив у повний упадок, можна не рахувати) у державця Теodoro, честолюбного «Улу-бея» (великого князя, як звали його татари) Олексія виникла думка про союз із Хаджі Гераєм проти ненависних їм обом володарів Газарії – генуезців, це з одного боку, а з другого, про підбурювання до повстання тубільців Балаклави, греків, проти тих же генуезців. А ґрунт для такого повстання був; це відомі вже нам фіскальні постанови, що їх остаточно було зафіксовано в статуті 1449 р[оку]; ці постанови оподатковували рибний промисел балаклавських мешканців греків. Можливо, що розвиткові пляну князя Олексія не мало сприяв з свого боку і Хаджі Герая, що на цей час (1443 р[ік]) явно ворожо виступав проти Газарії, хоч влада Газарії провадила цілком мирну політику¹⁹⁶. В результаті їх складних інтриг спалахнуло повстання в Балаклаві й віддало це місто в руки союзника Хаджі Герая князя Теodoro (або Мангупа, як його звать східні та московські джерела через те, що столиця його мала дві назви). Це додало духу князю Олексієві й він почав претендувати й на дальшу (на схід) частину Газарії, по полудневому узбережжі, так звану Готію. Опинившись між двох вогнів – Хаджі Герая й Олексія, генуезькі керманічі Газарії звернулися проханням про негайну допомогу до метрополії. Хоч Генуя переживала тоді часи утяжливої війни з коаліцією з Флоренції, Венеції та Арагонії, але керманічі республіки похапливо спорудили велику ескадру під командою К. Ломелліно¹⁹⁷. Цим великим морським (10 великих судів, 10 галер) та сухопутним (шість тисяч чоловіка війська) силам Генуї, дож Адорно та сенат, а також могутній Банк св[ятого] Георгія, що дедалі набував усе більшого впливу на справи Газарії і фінасував тепер усю експедицію, дали три завдання: Ломелліно з

¹⁹⁵ Спиридонов, Заметки из истории эллинства в Крыму, «Изв[естия] Тавр[ического] о[бщест]ва ист[ории], арх[еологии] и этногр[афии]», II, с. 93–99; Бертъе-Деллагард, Каламита и Феодоро, «Изв[естия] Тавр[ической] уч[еной] арх[ивной] ком[иссии]», № 55, с. 33–35. Мовиться по видання: Спиридонов Д.С. *Заметки из истории эллинства в Крыму. I. Из семейной истории Мангупского дома. II. Гервасий Сумелийский* // ИТОИАЭ. Том 2 (59-й). 1928. С. 93–102.

¹⁹⁶ Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 380–381. Колли, Хаджи-Гирей, с. 108–110.

¹⁹⁷ Канале, Nuova Istorìa, IV, с. 196–197; Гайд, о[pus] с[itatum], с. 381.

ескадрою та військом повинен був, по-перше, добути від візантійського імператора Іоанна XIII Палеолога (якого, як гадали генуезці, підбивав герцог міланський Вісконті, їх лукавий сюзерен в тім часі) скасування зайвих митницьких поборів у Галаті – Царгородській факторії Генуї. Другим завданням генуезької експедиції було здобути Чембало, покарати її бунтівливих мешканців та їх помічника та привідцю князя Теодоро. Нарешті, третім та потайним етапом експедиції повинен був бути похід на столицю Хаджі Герая Солхат (пізніш Ескі-Крим), щоб покарати його за ворожий виступ проти Кафи.

Похід Ломелліно, що почався в березні 1434 року, притягнув до себе пильну увагу не тільки самих генуезців, але й їх постійних конкурентів і недоброхотів венеціянців, і через те ми про нього досить багато знаємо¹⁹⁸. Покінчивши справу з Палеологом, Ломелліно в початку червня з'явився на чолі ескадри перед Чембало й після жорстокого штурму захопив місто, хоч воно відважно боронилося. Тоді Ломелліно віддав його на розграбування своїм солдатам. Така ж доля спіткала й Каламіту, порт Теодоро, а також деякі оселища Готії, що передалися на бік «Улу-бея» Олексія. Але столицю Олексія, неприступний Мангуч, мстиві генуезці залишили в спокою. Тепер їм залишилося виконати третє з тих завдань, що їм було поставлено, а саме – покарати Хаджі Герая. Але тут і виявилася внутрішня нетривкість найманого війська Ломелліно. Виступивши «з сурмлінням сурм, з трьома прапорами (Генуї, герцога Вісконті та Ломелліно)» з головної брами Кафи, численне військо посувалося шляхом до Солхату без потрібної обережності; до того ж, зброю (не тільки бомбарди, себто гармати, але й арбалети та дротики) везлося на возах. Тому не дивно, що невеличкий загін Татар, наскочивши на цю розтягнуту колону, викликав страшенну паніку і все це велике військо (венеціянська реляція нараховує до 8 тис[яч]) генуезців почало втікати к стінам Кафи. Татари повідрубували голови у забитих італійців і склали їх, як трофейні пам'ятки, в дві піраміди. Ця катастрофа, що спіткала ще недавно таке горде своїми перемогами військо Ломелліно, так гнітючо вплинула на самого Ломелліно, й на владу Кафи, що вони поспішили піти на радикальні уступки, щоб замиритися з Хаджі Гераєм. В результаті переговорів генуезці зобов'язалися викупити своїх полонених вояків у Хаджі Герая й платити йому щорічно дань, замасковану під виглядом подарунків («поминків», як вона звалася в тогочасній московській практиці). Так сумно закінчився широко задуманий похід

¹⁹⁸ Зокрема, багато відомостей про нього дає реляція венеціянського агента, що брав сам участь у поході, вона збереглася в щоденнику учасника Базельського церковного собора, падуанца Андреа Гаттарі, XV ст. (див[іться], Колли, Хаджи-Гирей, с. 114–121).

Ломелліно, що захитав престиж Генуї в Леванті й що став першим етапом упадку італійських колоній в Криму¹⁹⁹.

Незважаючи на хмари, що скачувалися над генуезько-венеціянськими колоніями в Причорномор'ї та Приозів'ї в першій половині Х[V]²⁰⁰ ст[оліття], життя їх пліло тими ж різnorodними коритами, які були утворили інтерес світової торгівлі за попередні століття і які існували далі й за цих часів, хоч трохи у засміченім вигляді. Проявом такої різноманітності життя цих колоній, зокрема Газарії, з'явилася нова кодифікація всього державного та соціального укладу генуезьких володінь у Криму у вигляді так багато разів нами цитованого Статута 1449 року. Проте в багатьох постановах цього Статута, а особливо поміж рядків його, можна прочитати про ті хиби, які дедалі все більш проявляли себе в адміністрації генуезької колоніальної імперії, рівно ж можна відчутти той дух недовіря та ворожості, який віяв у взаємовідносинах між окремими частинами населення колоній і в їх відносинах з наставленою над ними владою. Татарська людність, як міст, так особливо сільських коломіських місцевостей, що звалися *Samragna*, під впливом перемоги Хаджі Герая та того процесу утворення окремого татарського ханства в Криму, процесу, що все збільшувався, починала явно виявляти своє незадоволення з підлеглості генуезцям, які, до того ж, часом дуже експлуатували їх, і заходили у таємничі підозрілі відносини з мешканцями та владою ханства. Та й інші неіталійські елементи Газарії, греки, вірмени, євреї, також терпіли на собі прояви користолюбства генуезьких зайд. Нарешті серед них підготовлюється той вибух клясової боротьби, що відбиваючи в собі ворогування «*popolo grasso*» та «*popolo minuto*» в їх метрополіях, виявився в момент кризи в житті Газарії.

Проте відносний спокій, що запанував був у Газарії по переполюху 1434 року був лише коротким перепочинком. Коли із ще не зовсім зміцнілим кримським ханством Хаджі Герая генуезька політика могла доходити, часом поступаючися, часом таємно підбурюючи членів ханського дому й призводячи до чвар і заколотів, певної рівноваги відносин, рівноваги, яку до того ще підтримувала спільність економічних інтересів, то такого щасливого результату ця лукава політика не могла чекати від конфлікту генуезьких інтересів із дедалі все більшою силою османських турків²⁰¹. Ступивши вперше міцною ногою 1351–1354 р[оків] край славних Проток у Галліполі, турецькі султани вже не кидали думки про контролювання того великого торговельного шляху, який йшов через ці Протоки як до генуезької Кафи, так і до

¹⁹⁹ Юргевич, Устав 1449 г., с. 629–631. 1439 року кількість вірменів у Кафі сягала до 30 тис[яч] чоловіка; Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 392, прим. 5.

²⁰⁰ У документі поставлено «XI» без виправлень.

²⁰¹ Про втручання Кафи в повстання проти Хаджі Герая його сина Хайдера 1454 року див[іться]: Колли, Хаджи-Гирей, с. 132–136.

венеціансько-генуезької Тани. Цей факт, разом із іншими, як напр[иклад], турецькими зазіханнями на острови Архіпелагу, що в XV ст[олітті] належали як Венеції, так і Генуї, а також ступневим захопленням полудневого та західного побережжя Чорного моря, повинні були турбувати обидві республіки в їх життєвих інтересах й спонукати їх обороняти свої інтереси всіми засобами. Перед цю страшною небезпекою навіть традиційна заздрість та ворожнеча синів св[ятого] Марка і св[ятого] Георгія відступає, щоправда, не завжди, на задній плян й замінюються почуттям солідарності інтересів, як ми бачимо це в інструкціях венеціанського сенату своєму консулові в Тані в 70-их роках XV ст[оліття]²⁰².

Але всі зусилля обоїх республік спинити загрозове зростання нової світової держави були марні. Незважаючи на досить таки значну допомогу генуезців, останній уламок колись могутньої Візантії – Царгород чи Константинополь, опинився в руках турків 29 травня 1453 р[оку]. Природним завершенням цього факту була загибель генуезького захисту в Протоках – цвітучої факторії в Галаті, що тоді ще не зіллалася в одно місто з Царгородом.

Цей катастрофи давно чекали, але все ж таки вона надзвичайно стурбувала всю християнську Європу. Особливо ж вона повинна була відбитися на інтересах Генуї та Венеції в Чорномор'ї. Всі зносини цих метрополій із своїми чорноморськими колоніями та ринками ставилося тепер під постійну загрозу турецького втручання. Певна річ, Геную, що мала цілу низку цвітучих осад у Газарії, більш зачіпала оця зміна ситуації, аніж Венецію, що володіла лише одною Таною й мала центр своєї колоніальної держави в Морей та Архіпелагу. А тим часом сили Генуї, ослабленої довгими війнами з Арагонією та іншими (італійськими) ворогами, були значно менші за венеціанські й лише з бідом могли відповідати тяжким умовам нової боротьби. В такім критичнім становищі торговельно-капіталістична олігархія, що управляла Генуєю, постановила передати свої володіння в Газарії безпосередньо до рук того головного органа торговельного капіталу, яким ступнево став славнозвісний Банк св[ятого] Георгія (Compere di S[an] Giorgio). Актами з 12–15 листопаду 1453 року цю передачу було оформлено²⁰³. На підставі цих актів уряд Генуезької Республіки з дожем П'єтро Кампофрегозо на чолі відступав Банкові в особі його управи («Magnifici Protettori delle Compere di S[an] Giorgio») в цілковите володіння Банку «місто Кафу й всі міста, землі, фортеці, замки, селища та володіння з лісами, луками, ріками, озерами, пристаньми, рибними ловами, мисливськими ловами, що лежать на морі, яке звичайно зветься Великим морем (Mare Maggior), з правом стягання усяких можливих [зборів] та відкупів, а разом із правом надання урядо-

²⁰² Ковалевский, [opus] c[itatum], с. 164–165.

²⁰³ Канале, Della Crimea, II, с. 55–90.

вим особам, що їх призначає Банк, всіх судових та адміністративних функцій (*merum et mixtum, imperium ac gladii potestas et omnis iurisdictione quam in mare tam in terra*)». Разом із тим банк св[ятого] Георгія брав на себе зобов'язання, що лежали на відступлених колоніях та на управі ними *Officium Romaniae* (що замінив попередній *Officium Gazariae*). Нарешті акт оформлював спосіб передачі колоній їх керманічами новопризначеним від Банку особам, і тут підкреслювалося конкретну потребу, щоб ці особи якнайшвидше зайняли свої посади, особливо в Кафі, «щоб це місто не стало пусте, відкрите та не спало духом»²⁰⁴.

Отже, перед загрозою загибелі своїх володінь в Причорномор'ї владуша олігархія Генуї знайшла в собі досить сил та енергії, щоб через посередництво зосередження всієї економічної могутності республіки в особі Банку, що був наступником попереднього Акціонерного товариства для експлуатації Газарії (*Compere di Gazaria*), взяти на себе завдання зберегти за Генуею її кримські володіння. І це завдання Банк по змозі виконував на протязі 20 років, що ще прожила італійська колоніальна держава в Причорномор'ї²⁰⁵.

Першим завданням нової управи Газарії було постачити військові засоби для неминучої боротьби з переможними турками. Це постачання дуже утрудняли ті замки, якими Магомет ель Фатіх, грізний султан, ворог генуезців і венеціянців, цей «дракон та ненажерливий змій, що нищив царів і порушував мир» – як вони його звали, замикав вихід із Протоків до Чорного моря для всіх кораблів. Незважаючи на всі ці перешкоди, відважні капітани окремих генуезьких кораблів пробивалися під градом мармурових ядер турків крізь Дарданели та Боспор і хоч почасти могли дати Кафі потрібні сили для боротьби. Проте перший період цієї боротьби владі Кафи довелося ви-

²⁰⁴ Треба зауважити, що історія Газарії за часів зверхності Банку св[ятого] Георгія особливо добре відома завдяки актам генуезьких архівів за той час, що добре збереглися. Опублікував їх А. Вінья (A. Vigna) у вигляді *Codice diplomatico delle colonie tauro liguri* (в томах *Atti della Società Ligure di Storia Patria*). *Мовиться про видання: Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di San Giorgio (1453–1475)*. Т. I; Т. II, parte I; Т. II, parte II / Ed. et comm.: A. Vigna // ASLSP. Т. VI; Т. VII, parte I; Т. VII, parte II. Genova. 1868–1881. Кожний випуск (2 томи, другий – з двох частин) містив декілько зошитів (всього – вісім), котрі друкували в різні роки, хоча нумерація сторінок в межах тому та частини – наскрізна: Т. VI: fasc. I – 1868, fasc. II – 1869, fasc. III – 1870.

Т. VII, parte I: fasc. I – 1871, fasc. II – 1872, fasc. III – 1874.

Т. VII, parte II: fasc. I – 1879, fasc. II – 1881.

²⁰⁵ Канале, o[pus] c[itatum], II, с. 90–102; Волков, Четыре года города Каффы, «Зап[иски] Одесск[ого] общества ист[ории] и древн[остей]», VIII, с. 109–112; Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 333–385. *Мовиться про видання: Волков М. Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456) // ЗООИД. Т. VIII. 1872. С. 109–144.*

тримати лише з тими силами, що були в місті на той час; тут генуезька політика принесла більш користи аніж генуезька зброя.

Коли влітку 1454 року на рейді Кафи з'явилася велика турецька фльота, а суходолом став наблизатися Хаджі Герай з шістьма тисячами кінноти, то здавалося, що невеличка залога Кафи серед різноплеменної людности, яка до того ж перебувала у постійних сварках та незгоді, не встоїть. Сумний стан, в якому були міські мури й вежі, і який констатував будівничий Антоніо Ассерето, що його було притягнуто до ремонту їх швидко по цих подіях, брак води, що збігся з моментом появи ворогів, а також хлібна криза в зв'язку з посухою, – все це робило ще тяжчим становище обложеної Кафи. Кафінська влада з консулом Деметріо Вівальді на чолі вважала становище Кафи безпорадним з огляду на ту міцну спілку, яку було нав'язано, на їх думку, між султаном та ханом; метою її, гадали генуезці, було передати Кафу ханові після того, як її пограбують на свою користь турки, а мешканців її, гадали вони, буде повернуто в рабство. Хоч дехто з дослідників-орієнталістів і мають сумніви щодо існування такої умови (В.Д. Смірнов), але численні вказівки на неї в генуезьких документах дають підставу іншим авторам (Гайд, Коллі) прихилитися до думки про існування коли не формальної умови, то погодження між Хаджі Гераєм і турецьким капудан-пашою. Проте до виконання цієї умови справа не дійшла, по-перше, через поважний вигляд укріплень Кафи, що виявила турецька фльота під час своєї розвідки, а по-друге, завдяки зручному маневру генуезців, які запропонували ханові виплату в 600 сомів (коло 1600 дукатів) річно ще до наближення його з військом під стіни Кафи. До того ж, треба гадати, що у Хаджі Герая, як пізніш і у його наступника Менглі Герая, не було великого бажання притягати турків до участі в справах Криму, яка могла привести (як це пізніш і сталося) до підгорнення Криму під суверенітет султана. Кінець-кінцем турецька фльота обмежилася лише плундруванням приморських осад Готії та захопленням генуезьких суден у морі²⁰⁶.

Проте відплиття турецької фльоти з кримських вод ще не означало усунення турецької небезпеки для Г'азарії, яка й далі була в залежності від доброї волі султана щодо своїх торговельних та військових зносин із метрополією й взагалі середземноморським світом. Бо ж налагоджений в час гострої небезпеки шлях суходолом для зносин Г'азарії з Генуєю через Степову Україну, Молдавію (або Галичину) та Угорщину був занадто складний та загайний, щоб ним можна було користуватися для постійних торговельних та адміністративно-військових завдань. Нарешті ворожа акція турецької фльоти коло берегів Г'азарії відтягувала торгівлю від цих берегів на користь інших пунктів: так хан Хаджі Герай нав'язав зносини з анатолійськими портами, минаючи Кафу, через уже відому нам Каламіту (у владіннях

²⁰⁶ Коллі, Хаджи-Гирей, с. 122–132; Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 382–383; Волков, o[pus] c[itatum], с. 113–114.

князя Теодоро), і через Боспоро (на місці теперішньої Керчи), що був у спільній володінні генуезців із татарами; з 1455 року його було позбавлено генуезького консула, який до того часу тут перебував²⁰⁷. Тому не дивно, що при таких сумнів стані речей кафінська влада вирядила посольство до султана Магомета й після довгих перемов посли уложили мирну умову на основі плати 3000 венеціянських дукатів щорічної данини; цю умову ратифікував, хоч і не дуже охоче, і банк св[ятого] Георгія того ж 1455 року. Але й цей мирний договір не забезпечував генуезькі кораблі від обстрілу з турецьких замків під час проходу їх через протоки²⁰⁸. Проте все ж таки генуезьким володінням в Криму було дано перепочинок завдяки цьому миру й налагодженню добросусідських відносин з татарськими ханами (з Хаджі Гераєм, якому після кривавої усобиці між синами його наслідував 1466 року син його Менглі Герай), з цього перепочинку поспішила скористати новопризначена Банком влада (яка прибула до Газарії лише року 1455-го), щоб упорядкувати лад в Газарії. Цей лад, як ми вже зазначали вище, виявляв і раніш розколини в тім значінню, що там завсіди крилася, а часом і виявлялася, національна та релігійна ворожнеча між повноправними генуезькими поселенцями, з одного боку, та неповноправними мешканцями Газарії – греками, вірменами й татарами, з другого. Ворожнеча татар була тим небезпечніша, що в справі Кампанії (себто підвладної кафінському консулові побережної смуги, заселеної татарами) та «префекта» її з татарських феодалів, що стояв на чолі Кампанії, завсіди міг втрутитися «солхатський імператор» – кримський хан.

Але до цієї національно-релігійної ворожнечі приєдналася в роки переходу Газарії під руку Банка св[ятого] Георгія й клясова боротьба. По-перше, в зв'язку з лихварськими тенденціями частини кафінських купців-капіталістів друга частина купців, змушених користуватися для своїх торговельних операцій позиченим на тяжких умовах капіталом, виявляла до багатіїв-купців ненависть, яка шукала собі союзників в інших незадоволених елементах. Таким елементом були ремісники та численні чорнороби, що терпіли від хлібної кризи та безробіття, викликаних бльокадою берегів Газарії. В результаті дійшло в 1454 році до вуличних заколотів, під час яких юрби народу, маючи привідцями своїми осіб із відомих родин Джудічі, Леоне та інших, йшли з гаслом «*Vivat populus! Interficiuntur nobiles!*»²⁰⁹. Ми тут бачимо картину, подібну до сучасних сутичок «*popolo grasso*» та «*popolo minuto*» в італійських комунах; але до зміни уряду в Кафі справа не дійшла. З одного боку, новий консул, що прибув

²⁰⁷ Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 386, 393; Брун, o[pus] c[itatum], I, с. 289.

²⁰⁸ Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 385–387; Волков, o[pus] c[itatum], с. 121–123.

²⁰⁹ Волков, o[pus] c[itatum], с. 116–117; Барсамов и Полканов, Феодосия, с. 14–15; Колли, Каффа в период владения ею банком св. Георгия, с. 89.

сюди – Томмазо Домокульта, сам належав до «*popolo minuto*» (він був ремісником) і треба гадати додержувався в цій загостреній боротьбі політики примирення, з другого боку, загостреність становища зменшив збільшений довіз збіжжя на кораблях, як із Монкастро, так і з Генуї, які рівночасно привезли значну кількість війська, а це дало змогу владі почути себе більш певно. Нарешті, еміграція частини генуезьких колоністів із Кафи, що її можна спостерігти в роки турецької небезпеки, могла розрідити кадри незадоволених; цьому зменшенню населення Кафи допомогла й велика епідемія чуми, що не вперше відвідала Кафу 1456 року²¹⁰. Всі ці обставини були причиною припинення того вибуху клясової боротьби, який збігся з роками переходу Кафи з попередньої підвладності *Officio di Romania* під зверхність Банку. Проте, певна річ, і пізніш було досить матеріялу для клясового антагонізму, так само його зберігалось багато для нових сутічок на національно-релігійнім ґрунті, незважаючи на заходи, які вжив консул Домокульта проти фанатичних домагань латинського єпископа Кампори щодо вірменів та греків, які давали одсіч його латинізаторським тенденціям.

Але коли представникам Банку удавалося по змозі гасити ці небезпечні прояви внутрішнього розбрату, то навіть найкращі з них були не в силах боротися з тими проявами сваволі та жорстокости щодо народніх мас, які проявляли окремі представники генуезької торговельної аристократії, що заволоділи були тими чи іншими дільницями території Газарії. Крім відомих уже нам братів Гуаско, що тероризували людність Сольдаї й не зважали зовсім на загрози енергійного консула Ді Негро, ми знаємо й інших. Ми дізнаємося про захоплення силою замка; збудував його над Озівським морем у місцевості *Batiarium* (тепер Бахтар) якийсь Іларіон Маріні і залишив тут залого, і на чолі її капітана Джованні Бозіо, яко начальника цієї залого, а капітан захопив собі цей замок. Лише за допомогою озброєної сили, що її прислав консул із Кафи, вдалося відновити Маріні в його правах на володіння цим замком-феодом, що був риболовною стацією²¹¹. Аналогічним феодом, але більш значним, була в це десятиліття *Matrepa* (Матрака), спадкоємниця славної в історії чорноморської торгівлі Таматархі (Тмуторокані). Тут ще з початку XV ст[оліття] уґрунтувалися представники значного роду Гізолфі (*Ghizolfi*,

²¹⁰ Волков, о[pus] с[itatum], с. 118, 125–126, 137–138, 140–143. Про першу епідемію чуми в Кафі, коли її обложило військо хана Джанібека в 1346 році, й коли татари перекидали померлих від чуми в місто за допомогою гармат для облоги міст, див[іться]: Skrzinska, о[pus] с[itatum], с. 15; Castiglioni, *Il volto di Ippocrate*, с. 147–148, 1925 р. *Мовиться про видання:* Castigliani A. *Il volto di Ippocrate: istorie di medici e medicine d'altri tempi*. Milano. 1925. 389 р.

²¹¹ Волков, о[pus] с[itatum]; Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 395; Брун, о[pus] с[itatum], с. 289.

Guisulfi), який давно уже був зв'язаний з перипетіями левантської торгівлі: одного з них Biscarellus de Guisolfo посилалося в початку XIV ст[оліття] послом від персидського (гулагідського) володаря до папського та інших італійських дворів²¹². Ці феодали були люди з великою ініціативою й провадили в Матрезі складну політику, з одного боку, корячися владі кафінського консула, з другого ж, платячи дань черкеським князям Зіхім, з якими вони вели з великим зиском торгівлю невольниками. Але часом така політика приводила до конфліктів та інтриг то з черкесами, то з татарами, конфліктів дуже неприємних для управи Газарії, яка взагалі на превелику силу доходила від свавільних феодалів виконання їх васальських обов'язків²¹³. Ці февдали іноді тяжко платили за свою надмірну самостійність, як це було з останнім із Гвізольфі, якого було вигнано (щоправда, на час) з своїх володінь народне повстання. Те ж сталося із державцями замка Lerici на північно-західнім побережжі Чорного моря, братами Сенарега, про яких ми вже згадували; володіння їх захопили піддані володаря Монкастро, себто молдавського господаря Петра, який чи не захотів, чи не зміг повернути Lerici його власникам, незважаючи на заступництво й кафінського консула, й Банка св[ятого] Георгія.

Останні з наведених актів свідчать разом і про той упадок авторитету влади Газарії не лише у підданих її, але й у їх сусідів, який характеризує часи панування Банка св[ятого] Георгія в Причорномор'ї. Владуща олігархія Генуї, а також її представники в Газарії, певна річ, відчували цей упадок і намагалися боротися з ним. З одного боку, вони намагалися піднести авторитет влади в Газарії, призначаючи туди більш достойних осіб (як відомого вже нам Ді Негро й одного з попередників його в сольдайським консульстві Чігалло), з другого боку, вони вживали суворих репресій і супроти несовісних урядовців, і супроти генуезьких колоністів, які зловживали своїм привілейованим становищем, кривдячи жінок та доньок тубільної (греко-

²¹² Primaudaie, o[pus] c[itatum], с. 162; Брун, o[pus] c[itatum], I, с. 290–291.

²¹³ Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 379, 396. Заплутане питання про тотожність останнього з цих династій Захарії Гвізольфі із Захарієм Гвільбурсісом «евреяниномъ», і «князем таманським», що його згадується в московських актах Івана III, стало, після Бруна (o[pus] c[itatum], с. 290, 292) об'єктом дослідів і статей: Огородников, Иван III и зарубежные евреи, «Сборник статей в честь Корсакова» (1912–1913), с. 63–75; та Тучапского таким же заголовком у т[омі] XXXII «Зап[исок] Одесск[ого] общ[ества] ист[ории] и древн[остей]», с. 67–74, які розв'язують це питання неоднаково. Огородніков розрізняє цих двох осіб, Тучапський, як і Брун, з'єднує їх. *Мовиться про видання: Огородников В.И. Иван III и зарубежные евреи (Хозя Кокос и Захария Гуиль-Гурсис) // Сборник статей в честь Д.А. Корсакова. Казань. 1913. С. 52–75; Тучапский П.Л. Иван III и зарубежные евреи (Хозя Кокос и Захария Гуил-Гурсис) // ЗООИД. Т. 32. 1915. С. 67–74.*

вірменської) людности або ображаючи їх почесних осіб (грецького єпископа). Але ці заходи не давали належного результату, особливо щодо поведінки урядництва, яке і пізніш визначалося хабарництвом та розкраданням скарбових грошей. Це викликало з боку центрального уряду низку екстрених заходів, як напр[иклад], ревізій або заведення особливої посади вікарія судових справ в 1465 році з надзвичайними уповноваженнями. Винятком серед цієї негативної картини була діяльність шефа кафінської поліції (*capitano di borghi*) Буонавентура, який в розпалі загрозливих подій 50-х років XV ст[оліття] зумів своєю обороною безпечности торгівлі як у самій Кафі, так і в її околицях, заслужити подяку й від вірменської, й від єврейської громад Кафи, вони навіть прохали Банк продовжити уповноваження Буонавентури²¹⁴.

Але така оборона безпечности торговельних зносин Кафи й взагалі всеї Газарії могла базуватися не на поліцейських заходах; вони були дуже незначні кількістю збройної сили, що мала до своїх послуг влада Газарії, бо економічні протектори Банка дуже скупо її відмірювали. Її забезпечували більш взаємини з сусідніми державами. Тут, певна річ, першу роллю грали добрі відносини з Кримським Ханством, що до середини XV століття вже зовсім окріпло. Ми вже бачили, як шляхом політики уступок в момент появи перед стінами Кафи й турецької фльоти, й татарського війська, влада Кафи зуміла прихилити на свій бік хана Хаджі Герая. Ту ж політику уступок ми зауважуємо як у відносинах супроти старого хана до його смерті, так особливо у відносинах до його наступника, молодого Менглі Герая. Тут ця політика виявилася в явній допомозі, яку дала Кафа Менглі Гераеві у його боротьбі з братом Гур Девлетом (Нордулотом генуезьких актів) за стіл. Вона не тільки припиняла всякі спроби окремих генуезьких колоністів (як, напр[иклад], Грімальді) допомогти Гур Девлетові, але й заарештувала його разом з іншими його братами, також ворогами Менглі Герая, а потім і засадила їх у вежі Сольдаї. Ця політика мала успіх: Менглі Герай не тільки поновив усі попередні надання, грамоти, що їх дав Газарії ще хан Золотої Орди, але й сам особисто в Кафі склав союзний оборонний договір з консулом Джентіле Камілла, і зменшив суму данини, що він її діставав із Газарії. Це все, певна річ, змушувало кафінську владу дорожити своїми відносинами з ханом, що не був байдужим до впливу італійської цивілізації²¹⁵.

²¹⁴ Колли, *opus citatum*, с. 106–112. В наведених документах цікавий перелік імен та прізвищ.

²¹⁵ Гайд, *opus citatum*, II, с. 398–399; Колли, *Падение Каффы – Менгли-Гирей хан*, «Изв[естия] Тавр[ической] уч[еной] арх[ивной] ком[иссии]», № 54, с. 129–133. *Мовиться про видання: Колли Л.П. Падение Каффы. Последние годы генуэзских колоний в Крыму – Менгли-Гирей хан (1466–1475) // ИТУАК (год тридцать первый). 1918. № 54. С. 129–171.*

Зміцнення відносин Газарії з Кримським ханством було важно для керманичів генуезької колонії не тільки само по собі, але й через зв'язки, які з'єднували державу Менглі Герая з іншими сусідами Газарії, для неї дуже важкими в торговельнім відношенні. Такими сусідами було князівство Теodoro та Молдавське господарство. Коли князівство Теodoro могло лише постачати для кафінської торгівлі лісові матеріали з лісів Яйли, то вже відомі нам спроби володаря цього князівства «улу-бея» (в 70-их роках Ісаакія, «Ісайка» московських та «Saieh» італійських джерел) перехопити частину кримської торгівлі на користь свого порту Каламіти, часом успішні, не могли не турбувати володарів Газарії, протекторів Банка св[ятого] Георгія. Ось чому в одній з інструкцій, які давали новопризначеним консулам кафінським, серед держав «*illius maris*» Чорного моря, з якими наказувалося підтримувати приязні відносини, згадується і князівство Теodoro. Ці приязні відносини, на думку Банка, потрібні тому, що піддані цих держав провадять широку торгівлю з «кафінськими народами та іншими нашими підданими», і от тут нарівні з «*dominus imperator*» (себто кримським ханом) та «*dominus accomunitas*» (про нього буде далі мова), згадується «*dominus de Teodoro*»²¹⁶. І справді, до кінця існування генуезької Газарії добрі відносини її й володарів Теodoro не порушувалися, і вони також впали під ударами турків, як і Газарія. Ці відносини були важні для Газарії і через те споріднення, яке нав'язалося між володарями Теodoro й тим третім «*dominus macasti*», приязні відносини з яким були також важними в очах авторів цитованої нами консульської інструкції. Ми вже знаємо, яку велику роль в зносинах Газарії з її метрополією став грати шлях через Монкастро (пізніший Аккерман) вглибинь Молдавії та Угорщини після того, як турки заволоділи протоками. З другого боку, відома та значна торгівля збіжжям, яку провадив Монкастро; частина цього збіжжя йшла на потреби Газарії, де хліба родило мало, вже не кажучи про те, що другу частину збіжжя ті ж генуезці вивозили в межі Балкан та Італії. Це, певна річ, достатні причини для підтримання добросусідських відносин із цею причорноморською державою з боку обачних володарів Газарії.

Однаке ці керманичі й тепер, в часи упадку італійської колоніальної системи, не хотіли розривати торговельні зносини із країнами, які хоч і лежали далеко від берегів Чорного та Озівського морів, але мали давні торговельні зв'язки і з Кафою, і з Сольдаєю. Тут ми маємо на увазі, з одного боку, зносини Газарії з Україною, зокрема з Києвом, звідки, незважаючи на його упадок у зв'язку з наскоками Менглі Ге-

²¹⁶ Эрнст, Конфликт Ивана III с генуезской Каффой, «Изв[естия] Тавр[ического] общ[ества] ист[ории], арх[еологии] и этнограф[ии]», т. 1, с. 187; Гайд, о[rus] с[itatum], II, с. 398. *Мовитья про виданя: Эрнст Н.Л. Конфликт Ивана III с генуезской Кафой (к истории московско-крымской торговли и происхождения казачества) // ИТОИАЭ. 1927. Том 1 (58-й). С. 167–180.*

рая, все ж таки вирушали до Кафи великі каравани купців; за словами венеціанського подорожника А. Контаріні, на цих купців частенько робилися напади в степах. Ці торговельні зв'язки Газарії з підвладною польсько-литовській зверхності Україною, мабуть, були причиною тих надій, які керманічі Газарії (щоправда, даремно) покладали на поміч короля й великого князя Казимира Ягеллончика проти турків (і почасти татарів): 1462 року вони звернулися до нього із слізним проханням бути посередником між ними й султаном та ханом, проханням, яке вони підтримували обіцянкою грошової субсидії²¹⁷. Другою, далекою від чорноморських берегів, країною була Московська Русь, що якраз у другій половині XV ст[оліття] переживала період явного піднесення й розцвіту. Торгівлю з нею було давно нав'язано через Тану й Сольдаю, і тепер цю торгівлю намагалися підтримувати володарі Кафи. Зручна зовнішня політика Івана III, що намагався закінчити «збирання Руси», поставила його в тісні й дружні відносини з Менглі Гераєм, цим, як ми бачили, союзником генуезької Газарії. Отже, нема нічого дивного, що саме в роки царювання Івана III ми дізнаємося про особливо часті торговельні зносини, в яких велику роль відіграє один із багатих членів єврейської кафінської громади Хозя Кокос. Роля цього представника великого торговельного капіталу в Газарії не обмежувалася суто торговельними операціями, зокрема купуванням самоцвітного каміння для Івана III; він виступає як дипломатичний агент його в нав'язуванню тісних, пізніш союзних відносин із Менглі Гераєм (ворогом «недруга» Івана III Казимира Ягеллончика), а також і в сватанню (щоправда, не вдалося) доньки князя Теодоро – «Ісайка» із сином Івана III. Але для нас найбільш цікава та участь, яку брав Хозя Кокос в розв'язанню довгочасного конфлікту, що виник між Іваном III та Кафою. Цей конфлікт цікавий не тільки сам по собі, але й для характеристики тих перешкод, в яких починалася в останні роки існування Газарії торгівля її міст із східноєвропейським Hinterland'ом і які, певна річ, допомагали її упадку.

Ми вже знаємо, як ті спокійні умови, в яких провадилася італійська торгівля у володіннях монгольської імперії Чингізидів та в Золотій Орді часів її розцвіту, змінилися небезпеками та труднощами в дні розкладу Золотої Орди на окремі «улуси». Хоч з утворенням Кримського та Казанського ханств і було сформовано центри для кристалізації аморфних татарських мас, але все ж таки залишалося досить таких елементів, які охоче займались «козакуванням» (користуючися українським терміном) на широких просторах східноєвропейських степів, що відділяли Газарію від «Московії». Тому нема нічого дивного, що тут не раз бували пограбування купецьких кара-

²¹⁷ Колли, Христофор ди Negro, с. 11–12. Зрештою, 1463 року, з дозволу Казимира, якийсь Галеаццо завербував для потреб Газарії на Україні 500 козаків, яких за спробу пограбувати Брацлав був погромив воєвода Чорторійський на ріці Бог. Кулаковський, o[pus] c[itatum], с. 119–120.

ванів. Одно з таких пограбовань, можливо, найзначніше тими шкодами, що їх було заподіяно учасникам каравану, які, до того ж, належали до числа найславніших та найбагатіших представників генуезької торговельної олігархії, викликало цей вже згаданий конфлікт. Він почався, треба гадати, в 1470–1471 роках, під час консульства Geofredo Lercari, який і згадується в актах у зв'язку з цим конфліктом. Караван італійських купців, що торгували з Московією, пограбували «царевичеві казаки», що тинялися в степах, себто татарська банда. Звалися вони так, бо корилися владі одного з царевичів татарських, ханських синів, що охоче переходили на службу могутнього московського царя. Пограбовані купці (серед яких ми зустрічаємо якогось Чентуріоні: один із представників цього роду був пізніш послом від Папи до Василя III²¹⁸) зуміли примусити консула Кафи накласти арест на цінний крам московських купців, які перебували тоді у Кафі. Арест було наложено в сумі 2000 к[а]рб[ованців] того часу, себто 200 тисяч золотих карбованців. Почалася довга дипломатична полеміка, в якій брали участь як Хозя Кокос, так і спеціальні посланці від Івана III до «консолоса кафінського». Але ця полеміка не дала бажаних результатів, не змогли навіть загрози Івана III закрити путь кафінським купцям у свою державу. Загибель Кафи від руки турків перервала як цю полеміку, так і взагалі торгівлю Москви з італійською чорноморською колонією.

Всі розглянуті нами політичні й торговельні відносини Газарії за часів кермування нею Банком св[ятого] Георгія відступають на другий плян перед тим питанням, від якого залежало життя або смерть італійських колоній в Причорномор'ї. Цим питанням була «турецька небезпека». Той хоч і нетривкий мир, що настав у взаємовідносинах між Генуєю та могучим Магометом ель Фатіхом у середині 50-их років XV ст[оліття], цілий час висів на волосинці з огляду на численні приводи для конфлікту між генуезцями, що й далі зберігали свої володіння на островах Архіпелагу (Хіос та інші) та султаном, що непохитно домагався гегемонії не тільки на суходолі, але й на водах Близького Сходу. До того ж венеціанський сенат, побоюючися також за свої левантійські володіння, хоч нібито зм'якшив свою споконвічну ворожу політику до Генуї, але ніякої безпосередньої помочі своїй суперниці в її боротьбі з турками не давав. Спроби підняти хрестовий похід проти турків, заклики для якого проголошували Папи (Калікст IV та Пій II), під впливом слізних прохань генуезців та венеціанців, не приводили ні до яких рішучих результатів, справа обмежилася одинокими виступами угорських королів Яна Гуніаді та Матвія Корвіна й албанського князя Скандербега. Коли сміливіша венеціанська політика нав'язала було жваву

²¹⁸ Pierling, *La Russie et le Saint-Siège*, I, с. 273–286, 2-е вид[ання]. *Мовиться по видання: Pierling S.J. La Russie et le Saint-Siège. Etudes diplomatiques.* V. 1. Paris. 1906. 454 p. (2-е éd).

дипломатичну підготовку диверсії в тил туркам з боку володаря Персії, туркменського хана Узун-Гассана, вибравши центром своїх пересилань із цим ханом Кафу, то вона не знайшла підтримки з боку як центральної генуезької, так і місцевої кафінської влади. Навпаки, з побоювання перед гнівом султана вони ставили всякі перешкоди перебуванню венеціянських послів Катаріно Зено та Амброджіо Контаріні в Кафі в 1473 та 1474 роках, хоч в той же час нишком ці влади (і зокрема кафінський консул) зносилися з емісарами Узун-Гассана, еспанським євреєм Ісаак-Беком і албанцем Онїбене, а в самій Генуї було прийнято 1471 року посла Узун-Гассана²¹⁹.

Ця кручена політика генуезької і кафінської влади часом нібито й давала добрі результати; так 1470 р[оку], коли Магомет вимагав під загрозою війни підвищення данини з 3000 дукатів до восьми тис[яч] на рік, то кафінській владі пощастило сторгуватися з ним на сумі в чотири тисячі дукатів. Проте ця тривога змусила ще раз сполохнутися владу Газарії й звернути увагу її на поліпшення охорони головних опорних пунктів колоніальних володінь – на підсилення укріплень у Кафі та Сольдаї, і на постачання їм потрібної зброї було витрачено великі суми. Але ці витрати були великим тягарем для ресурсів республіки (або точніш, Банку св[ятого] Георгія – її головного кредитора), розхитаних війнами з численними італійськими ворогами Генуї, і ми бачимо, як і протектори, і місцева влада Газарії, намагаються зменшити видатки на наймання вояків або на купівлю зброї, завдаючи тим самим небезпечний удар уже взагалі небезпечному становищу генуезьких володінь в Причорномор'ї. Це становище могло привести до катастрофи, коли б тільки знайшовся привід для експедиції турків на береги Криму з надією на підтримку з боку тих елементів населення Газарії, що були незадоволені з панування генуезців. А таких елементів, як ми вже знаємо, було досить у стінах Кафи й поблизу веж Сольдаї: останні роки генуезького панування були дуже багаті на сутички і між самими італійськими колоністами, і між ними та підвладними їм християнами – греками та вірменами²²⁰. Не ставало лише повстання татарського елементу в околицях

²¹⁹ Jorga, Venise dans la Mer Noire, с. 335–361; про інтригу при дворі Івана III папського легата Антоніо Бонумбре, родом генуезця, що прибув у почті Софії Палеолог, проти венеціянських емісарів Дж. Делля Вольпе та Дж. Баттіста Тревізана, що намагалися створити напад татар Золотої Ордин на турок див.: Pierling, o[pus] c[itatum], I, с. 131 (про перебування Вольпе в Кафі), с. 138–140, 176–181. *Мовиться про видання: Jorga N. Venise dans la mer Noire. III. Origine des relations avec Étienne-le-Grand, prince de Moldavie, et milieu politique de ces relations // Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique. II. Bucarest. 1914. P. 335–361.*

²²⁰ Гайд, o[pus] c[itatum], II, с. 399–400; Колли, Падение Каффы, «Изв[естия] Тавр[ической] уч[еной] арх[ивной] ком[иссии]», № 54, с. 139–171 (тут же і про втручання генуезців в інтриги братів Менглі Герая проти нього, що тривали й далі).

Кафи, в так званій «Кампаньї», і воно з'явилося й дало привід для турецького втручання.

Ми вже знаємо, що татарське населення Кампаньї підлягало татарському керманичеві, якого вибирали разом хан і консул Газарії. На посаді цього керманича, що носив у татар титул «тудуна» (titano в італійській передачі) та «Prefette della Campagna» у генуезців, до 1466 року був впливовий мурза Мамак, що допомагав Менглі Герая захопити владу в свої руки. Перед своєю смертю він передав свою посаду братові Емінекові (який належав, як і Мамак, до роду Шірінських князів), позбавивши прав спадщини сина свого Сейтака. Ця обставина й була причиною інтриги, яку повела честолюбна вдова Мамака на користь свого сина Сейтака; для цього вона підкупила одного з масаріїв Оберто Скварчіафіко й багатьох інших впливових кафінських урядовців. Ці особи прихилили на свій бік слабохарактерного, але чесного консула Кафи – Кабеллу, й постановили замінити тудуна Емінека Сейтаком. Впливаючи на хана Менглі Герая то проханнями, то загрозами (випустити його ув'язнених у Сольдаї братів бунтарів), вони дійшли свого; Емінека наприкінці 1474 року було усунуто. Але цей останній довідався про інтригу, що її провадилося проти нього, і втік за межі Газарії, скорше всього, до «Зіхії» (Абхазії), звідки почав вести діяльні пересилки з турецьким двором, пропонуючи не тільки від свого ймення, але й багатьох інших татарських мурз («barones», як їх називали італійські джерела) підтримку татар у випадку нападу турків на Газарію. Цей напад було дуже легко здійснити, що турецькі військово-морські сили були вповні наготові з огляду на похід, що його збиралися робити на Архіпелаг для захоплення його островів. Великий візир Ахмед-Кедук-паша, що стояв на чолі армії й флоти, з'явився до берегів Кафи 31 травня 1475 року й почав другого дня облогу міста. Йому запопадливо допомагали татари, які ще до того повстали не тільки проти генуезців, але й проти приятеля генуезців хана Менглі Герая, який був змушений тікати зі своєї резиденції до Кафи. Але й у стінах Кафи ховалася зрада. Вірмени, очевидно, ставилися більш прихильно до турків, аніж до генуезців, що ображали їх релігійні почуття католиків. Коли ж дужа артилерія турків почала громити укріплення Кафи, то частина мурів, давніше збудованих, впала, і це зробило паніку серед людно-сти Кафи, і без того не однодушної, і вона присилувала владу вступити в перемови з турками. Не зважаючи на зневажливе поводження Ахмед-Кедука-паші, що відкинув будь-які умови, обложені кафінці, після недовгої спроби боронитися, здалися на ласку переможця. Але надії на цю ласку не справдилися: спочатку у всіх чужоземців, що перебували на той час у місті, у валахів, поляків, «руських» (під якими можна розуміти й українських, і московських купців), грузинів, черкесів та у інших було конфісковано їх майно на суму 250 тис[яч] дукатів, а їх самих почасти продано в неволю, почасти заковано. Потім настала черга тубільної людно-сти – вірменів, греків та євреїв; на них було накинуто тяжкий поголовний пода-

ток (харадж), і їх було присилувано видати майже всю свою молодь – її повернуто було в невольників султанових та яничарів. Нарешті, у всіх італійців було конфісковано майно, а їх самих посажено на кораблі й перевезено до Константинополю. Тут їх було поселено на спустілих Галаті й Пері й повернуто в підданих султана. Захоплену в місті генуезьку владу було віддано на жорстокі тортури; особливо тяжкою смертю загинув призвідник татарського повстання Скварчіа-фіко, якого було повішено за підборіддя на залізний гак. Менглі Герая було взято в полон, лише пізніш, шляхом різних уступок, він зумів повернутися на ханський стіл, але вже як васаль султана²²¹.

Загибель Кафи була початком загину і решти італійських центрів Газарії. Деякі з них пали після героїської оборони, як на-пр[иклад], Сольдая, де значна частина залоги загинула, замкнувши-ся в церкві; про кінець інших ми не знаємо, на-пр[иклад], про Тану. Але все генуезьке та венеціанське населення Газарії було або винищено, або вигнано з Криму: невеличкі останки його збереглися в Суюруташі коло Бахчисарая, в Азові, що замінила Тану, навіть у Кафі траплялися одинокі зацілілі генуезці, як про це свідчать археологічні пам'ятки²²². Але потроху ці останки, збіднілі й позбавлені зв'язків із метрополією, зіллялися з татарською й черкеською людністю, передавши їй свої деякі етнічні риси. Пам'яткою про італійський період в історії Причорномор'я залишилися лише величні руїни Сольдаї, Чембало й частини Кафи. Але значіння цього періоду в історії Причорномор'я велике, в нім ще раз цивілізація Західної Європи запліднила незаймані простори Східної Європи й наслідки цього процесу надовго збереглися в історії як України та Криму, так і далеких країн Московської Русі²²³.

Публікація, вступна стаття та коментарі В.В. Корнієнка

²²¹ Каналле, Della Crimea, II, с. 137–146; Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 400–404; Колли, Падение Каффы, «Изв[естия] Тавр[ической] уч[еной] арх[ивной] ком[иссии]», № 55, с. 145–174; Його ж, Исторические документы о падении Каффы (Ibid[em], № 45, с. 1–18). *Мовиться про видання:* Колли Л.П. *Исторические документы о падении Каффы* // ИТУАК (год двадцать пятый). 1911. № 45. С. 1–18.

²²² Надгробок молодого генуезця Lanfrancus Zacharia Domini Angeli (filius) 1523 р. в Теодосії, див[іться] Юргевич, Генуэзские надписи в Крыму, «Зап[иски] Одесск[ого] общ[ества] ист[ории] и древн[остей]», т. V, с. 166.

²²³ Про загибель Сольдаї та інших центрів Газарії, а також долю італійської людности: Гайд, о[pus] с[itatum], II, с. 404–405; Кулаковский, о[pus] с[itatum], с. 120–123; Мурзакевич, о[pus] с[itatum], с. 90–91.

Література

- Антонин (архимандрит). *Заметки XII–XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре* // ЗООИД. Т. V. 1863. С. 595–628.
- Баллод Ф.В. *Приволжские «Помпеи»: (опыт художественно-археологического обследования части правобережной Саратовско-Царицынской приволжской полосы)*. Москва–Петроград. 1923. 132 с.
- Баллод Ф.В. *Старый и Новый Сарай, столицы Золотой Орды: Результаты археологических работ летом 1922 года*. Казань. 1923. 62 с.
- Барсамов Н.С., Полканов А.И. *Феодосия: прошлое города и археологические памятники*. Феодосия. 1927. 56 с.
- Бартольд В.В. Отец Едигея // ИТОИАЭ. Том 1 (58-й). 1927. С. 18–23.
- Бертье-Делагард А.Л. *К вопросу о местонахождении Маврокастропа* // Записки готского топарха // ЗООИД. 1916. Т. 33. С. 1–20.
- Бертье-Делагард А.Л. *Каламита и Феодоро* // ИТУАК (год тридцать первый). № 55. 1918. С. 1–44.
- Брун Ф. *Черноморье*. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877 гг.). Ч. I. Одесса. 1879. 285 с.; Ч. II. 1880. 422 с.
- Ваксель Л.С. *Изображения разных памятников древности, найденных на берегах Черного моря принадлежащих Российской империи. Снятые с подлинников в 1797-м и 1798-м годах, с приложением географической карты тех мест, где оные памятники обреты с древними наименованиями*. Санкт-Петербург. 1801. 8 с. + 15 л. илл.
- Віннікова М.А. *Загоровський Микола Олександрович. Гідробіолог, лімнолог* // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Т. 2. А–І. Одесса. 2005. С. 541–454.
- Волков М. *Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456)* // ЗООИД. Т. VIII. 1872. С. 109–144.
- Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Видання друге, розширене. Т. IV. XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ–Львів, 1907. С. 297–304.
- Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 2: XI–XIII вік. Львів. 1905. 634 с. (2-е вид.).
- Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. I: До початку XI віка. Київ. 1913. 648 с.
- Забелин И.Е. *История города Москвы*. Ч. 1. Москва. 1902. 635 с.
- Загоровский Е. *Отношения России и Италии в XIX веке* // ЗООИД. Т. 33. 1919. С. 41–58.
- Загоровский Е. *Очерк истории Северного Причерноморья*. Ч. 1. Одесса. 1922. 100 с.

- Загоровський Н. *Рибальство біля турецького узбережжя в загальній системі чорноморського господарства* // Східний світ – Восточный мир – Le monde oriental. № 2. 1928. С. 94–104.
- Иванов Е.Э. *Херсонес Таврический: историко-археологический очерк* // ИТУАК (год двадцать шестой) № 46. 1912. 375 с.
- Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда: «История торговли Востока в Средние века»* / Перевод Л.П. Колли // ИТУАК (год двадцать восьмой). № 52. 1915. С. 68–185.
- Иловайский Д.И. *История России*. Т. 2: Московско-Литовский период или собиратели Руси. Москва. 1884. 587 с.
- Ковалевский М.М. *К ранней истории Азова* // Труды XII Археологического съезда в Харькове. Т. II. Москва. 1905. С. 109–174.
- Колли Л.П. Исторические документы о падении Каффы // ИТУАК (год двадцать пятый). 1911. № 45. С. 1–18.
- Колли Л.П. *Кафа в период владения ею Банком св. Георгия (1454–1475)* // ИТУАК (год двадцать шестой). № 47. 1912. С. 147–151.
- Колли Л.П. *Об одном генуэзском барельефе Феодосийского музея* // ИТУАК (год двадцать девятый). № 53. 1916. С. 147–151.
- Колли Л.П. *Падение Каффы* (по генуэзским и другим современным источникам). Последние месяцы генуэзской Каффы (1474–1476 гг.) // ИТУАК (год тридцать первый). № 55. 1918. С. 145–173.
- Колли Л.П. *Падение Каффы. Последние годы генуэзских колоний в Крыму – Менгли-Гирей хан (1466–1475)* // ИТУАК (год тридцать первый). № 54. 1918. С. 129–171.
- Колли Л.П. *Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Каффы с татарами в XV веке* // ИТУАК (год двадцать шестой). Т. 50. 1913. С. 99–139.
- Колли Л.П. *Христофоро ди Негро, последний консул Солдайи* // ИТУАК (год девятнадцатый). № 38. 1905. С. 1–28.
- Кочубинский А.А. *Тура (Тирас) – Белгород-Аккерман и его новая лапидарная надпись от 1454 года (с тремя снимками)* // ЗООИД. Т. 23. 1901. С. 79–198.
- Крусман В. *Джосафат Барбаро и Помпоний Лэт и их путешествия по югу России*. Одесса. 1917. С. 4–18.
- Кулаковский Ю. *Прошлое Тавриды: Краткий исторический очерк с 3-мя картами, 7-ю рисунками на таблицах и 10-ю в тексте*. Киев. 1914. 154 с.
- Кулишер И.М. *Лекции по истории экономического быта Западной Европы*. Издание 6-е, исправленное и дополненное. Петроград. 1922. 235 с.
- Кулишер И.М. *Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе*. Т. 1: Период до восемнадцатого века. Санкт-Петербург. 1906. 676 с.
- Лалин Н. *Σουδαία. Soldaia. Судак. Записки на досуге Николая Лалина под редакцией и со вступительной статьей профессора П.И. Новиц-*

- кого и с предисловием профессора А.С. Баширова. Москва. 1928. 71 с.
- Маркевич А.И. *Город Качибей или Гаджибей, предшественник города Одессы*. Одесса. 1894. 72 с.
- Музичко О. *Нові архівні джерела про діяльність одеських істориків Є. О. Загоровського і М. Є. Слабченка у 1920-ті рр.: зміст та джерелознавчий потенціал* // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. № 6. 2008. С. 80–88.
- Муравьев-Апостол И.М. *Путешествие по Тавриде в 1820 году*. Санкт-Петербург. 1823. 337 с.
- Мурзакевич Н. *История генуэзских поселений в Крыму*. Одесса. 1837. 116 с.
- Надеждин Н.И. *О происхождении, существовании и падении Итальянских торговых поселений в Тавриде* // Вестник Европы. 1828. № 15. Август. С. 161–183; № 16. Август. С. 241–271; № 17. Сентябрь. С. 3–29; № 18. Сентябрь. С. 81–107; № 19. Октябрь. (Оконч.). С. 161–190.
- Новицький О.П. *Кафа* // Україна. № 4. 1926. С. 35–39.
- Огородников В.И. *Венецианские кладоискатели XV в. в южном Подонье* // ИТУАК (год двадцать девятый). 1916. № 53. С. 81–89.
- Огородников В.И. *Иван III и зарубежные евреи (Хозя Кокос и Захария Гуиль-Гурсис)* // Сборник статей в честь Д.А. Корсакова. Казань. 1913. С. 52–75.
- Папакіна Т.П. *З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник «Полуднева Україна»* // Архіви України. № 6 (248). 2001. С. 24–32.
- Перетц В. *Слово о полку Игоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку*. Вступ. Текст. Коментар // Збірник історико-філологічного відділу Української академії наук. № 33. Київ. 1926. 356 с.
- Полканов А.И. *Судак (Судея – Сурож – Солдайя): исторический очерк и путеводитель по крепости*. Симферополь. 1926. 52 с.
- Протасов Н.Д. *Памятники Судака* // Крым. № 2. 1926. С. 95–107.
- Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1864–1876)*. Издание Историко-филологического Общества при императорском Новороссийском университете под ред. М.Г. Попруженко. Одесса. 1916. 450 с.
- Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Обществ. польза». 1851. Кн. 1, т. 1–5. 1726 стлб.
- Спиридонов Д.С. *Заметки из истории эллинизма в Крыму. I. Из семейной истории Мангунского дома. II. Гервасий Сумелийский* // ИТОИАЭ. Том 2 (59-й). 1928. С. 93–102.
- Сумароков П. *Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С историческим и топографическим описанием всех тех мест*. Москва. 1800. 238 с.

- Сумароков П. *Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду*. Ч. I. Санкт-Петербург. 1803. 226 с.; Ч. II. 1805. 244 с.
- Тучапский П.Л. *Иван III и зарубежные евреи (Хозя Кокос и Захария Гуил-Гурсис)* // ЗООИД. Т. 32. 1915. С. 67–74.
- Швайба Н. *Комісія Полудневої України ВУАН (1926–1930 рр.)* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 12. Київ. 2006. С. 328–338.
- Эрнст Н.Л. *Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой (к истории московско-крымской торговли и происхождения казачества)* // ИТОИАЭ. Том 1 (58-й). 1927. С. 167–180.
- Юргевич В. *Генуэзские надписи в Крыму*. ЗООИД. Т. V. 1863. С. 157–177.
- Юргевич В. *Две генуэзские надписи из Балаклавы* // ЗООИД. Т. XI. 1879. С. 319–320.
- Юргевич В. *Донесения о поездке в Крым* // ЗООИД. Т. IX. 1875. С. 397–402.
- Юргевич В. *Новые надписи генуэзские* // ЗООИД. Т. VII. 1868. С. 274–282.
- Юргевич В. *Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 г.* // ЗООИД. Т. V. 1863. С. 629–836.
- Canale M.G. *Delle Crimea, del suo commercio, e dei suoi dominatori, dalle origini fino ai dì nostri, commentari storici*. Vol. I. Genova. 1855. 386 p.; Vol. II. 481 p.; Vol. III. 492 p.
- Canale M.G. *Nuova istoria della repubblica di Genova: del suo commercio e della sua letteratura dalle origini all'anno 1797, narata ed illustrata con note ed inediti documenti*. Vol. I. Firenze. 1858. 472 p.; Vol. II. 1860. 688 p.; Vol. III. 1860. 390 p.; Vol. IV. 1864. 464 p.
- Castigliani A. *Il volto di Ippocrate: istorie di medici e medicine d'altri tempi*. Milano. 1925. 389 p.
- Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di San Giorgio (1453–1475)*. T. I; T. II, parte I; T. II, parte II / Ed. et comm.: A. Vigna // ASLSP. T. VI; T. VII, parte I; T. VII, parte II. Genova. 1868–1881.
- Elie de La Primaudaie F. *Études sur le commerce au Moyen Age: histoire du commerce de la Mer Noire et des colonies génoises de la Krimée*. Paris. 1848. 404 p.
- Formaleoni V.A. *Storia filosofica, e politica della navigazione, del commercio e delle colonie degli antichi nel Mar Nero*. Venezia. 1788. Vol. I. 303 p.; 1789. Vol. II. 401 p.
- Heyd W. *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*. Bd. I. Stutgard. 1879. 604 S; Bd. II. 781 S.
- Heyd W. *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*. T. I. Leipzig. 1885. 544 p.; T. II. 1886. 800 p.
- Jorga N. *La politique venitienne dans les eaux de la Mer Noire* // Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique. II. № 2–4. Bucarest. 1914. P. 289–370.

- Jorga N. *Venise dans la mer Noire*. III. Origine des relations avec Étienne-le-Grand, prince de Moldavie, et milieu politique de ces relations // Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique. II. Bucarest. 1914. P. 335–361.
- Kretschmayr H. *Geschichte von Venedig*. Bd. I: Bis zum Tode Enrico Dandolos. Gotha. 1905. 524 S. Bd. II. 1920. 702 S.
- Marengo E., Manfroni C., Pessagno G. *Il Banco Di San Giorgio. L'antico Debito Pubblico genovese e la Casa di S. Giorgio. La Marina di Genova. S. Giorgio e i Possedimenti coloniali e di Terraferma. Il Palazzo della Società e le sue dipendenze. Con 128 illustrazioni ed una tavola*. Genova. 1911. 556 p.
- Oderico G.L., abb. *Lettere ligustiche, ossia, osservazioni critiche sullo stato geografico della Liguria fino ai tempi de Ottone el Grande: con le memorie storiche di Caffa, ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da'Genovesi, e spiegazione de' monumenti Liguri quivi esistenti*. Bassano. 1792. 214 p.
- Pallas P.S. *Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire, in the Years 1793 and 1794*. Vol. I. London. 1812. 552 p.; V. II. 523 p.
- Pallas P.S. *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthaltschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794*. Leipzig, 1799. Bd. 1. 516 S.; 1801. Bd. 2. 537 S.
- Pegolotti F.B. *La pratica della mercatura scritta da Francesco Balducci Pegolotti*. Firenze. 1766. 380 p.
- Pierling S.J. *La Russie et le Saint-Siège. Etudes diplomatiques*. V. 1. Paris. 1906. 454 p. (2-e éd.).
- Schaube A. *Handelsgeschichte der romanischen völker des Mittelmeergebiets bis zum ende der kreuzzüge*. München–Berlin. 1906. 816 S.
- Siestrzeńcewicz-Bohusz S. *Histoire De La Tauride*. Brunswick. 1800. T. I. 395 p.; T. II. 368 p.
- Sieveking H. *Studio delle finanze genovesi nel Medioevo e in particolare sulla Casa di S. Giorgio // ASLSP*. Vol. 35. Parte 1–2. Genova. 1905–1906. 392 p.
- Skrzinska E. *Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée (Théodosie, Soudak, Balaklava) // ASLSP*. Vol. 56. 1928. P. 1–140 + III.
- Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana, in Persia, in India, et in Costantinopoli con la descrizione particolare di città, luoghi, siti, costumi, et della Porta del gran Turco et di tutte le intrate, spese, et modo di governo suo, et della ultima impresa contra portoghesi*. Vinecia. 1545. P. 3–21.

Загоровський Є.О.

ІТАЛІЙСЬКІ КОЛОНІЇ НА ПІВНІЧНІМ ПРИЧОРНОМОР'Ю XIII–XV ВІКІВ /
публікація, вступна стаття та коментар *В.В. Корнієнка*

Публікується дуже рідкістний в українській історіографії загальний нарис історії італійської торгової експансії в Північному Причорномор'ї в XIII–XV ст. Робота була написана видатним одеським істориком, викладачем та бібліографом Є.О. Загоровським (1885–1938). Вона була підготовлена вчепним у другій половині 1920-х років. Автор готував її для наукового збірника «Полуднева Україна», над яким працювала Комісія дослідження історії Полудневої України, утворена з ініціативи М.С. Грушевського у 1925 р. Власне сам підготовлений до друку науковий збірник було набрано 1930 р., проте цей видавничий проєкт так і не був реалізований, а саму книжку було знищено. Нащастя, машинописний текст із виправленнями автора зберігся в архіві ІР НБУВ.

Корнієнко В'ячеслав – доктор історичних наук, заступник з наукової роботи генерального директора Національного заповіднику «Софія Київська» (Україна, м. Київ).

Ключові слова: Північне Причорномор'я в середні віки, генуезькі торгівельні факторії, венеційські торгівельні факторії, Кафа, Солдая, Чембало, Тана, Генуя.

Zagorovskyi Yevhen

**ITALIAN COLONIES ON THE NORTHERN BLACK SEA COUNTRY
OF THE 13–15th CENTURIES /** publication, introductory article and commentary
by *V. V. Kornienko*

A very rare in Ukrainian historiography general essay on the history of Italian trade expansion in the Northern Black Sea region in the 13–15th centuries is published. The work was written by a prominent Odessa historian, teacher and bibliographer Ye. O. Zagorovskyi (1885–1938). It was prepared by scientists in the second half of the 1920s. The author prepared it for the scientific collection «Southern Ukraine», which was worked on by the Commission for the Study of the History of Southern Ukraine, formed on the initiative of M. S. Hrushevsky in 1925. The scientific collection prepared for printing itself was published in 1930, but this publishing project was never realized, and the book itself was destroyed. Fortunately, the text with corrections of the author was preserved in the archives of the IR NBUV.

Kornienko Viacheslav – Doctor of History, vice-director at the National Conservation Area «St. Sophia in Kyiv» (Ukraine, Kyiv).

Key words: Northern Black Sea Coast in the Middle Ages, Genoese trade factories, Venetian trade factories, Kafa, Soldaya, Chembalo, Tana, Genoa.